
Ж. Арзыматов, К. Нурдинова

**ДИАЛЕКТИКА,
АНЫН АЛТЕРНАТИВАЛАРЫ
ЖАНА МЫЙЗАМДАРЫ**

Философия курсу боюнча окуу лекциясы Ош мамлекеттик университетинин студенттери үчүн даярдалган. Окуу лекциясында "Диалектиканын альтернативалары жана мыйзамдары" кеңири берилген. Диалектиканын альтернативаларын жана мыйзамдарын мунөздөөдө авторлор философиянын тарыхына жапа табигый илимдерге көп көңүл бурушкан. Окуу лекциясы философия боюнча жаны окуу программасынын негизинде түзүлгөн.

Окуу лекциясы философия илимдеринин кандидаттары Ж.Арзыматов, К. Нурдиновалар тарабынан даярдалган. Басууга Ош мамлекеттик университетинин окумуштуулар кеңешинин чечими менен сунуш кылынган. Бул китепке пайдаланылган адабияттар кыргыз тилинде жок болгондугуна байланыштуу, алардын тизмеси орус тилинде берилди.

"Диалектика, анып альтернативалары жана мыйзамдары" темасын үйрөнүү философия боюнча семинардык окуулардын колдонулуп жаткан программасы жана тигтүү пландары тарабынан каралган.

Бул темага кирген маселелер өзүнүн мазмуну боюнча маанилүү жана сыйымдуу. Мына ушундан улам биз аларды толук чагылдырууну көздөбөйбүз. Жалпысынан бул азыркы учурда колдо болгон окуулуктарда жана окуу куралдарында жеткиликтүү түрдө жүзөгө ашырылган. Биз бул же тигил себептерден улам окуу адабиятында өтө кыска берилген маселелерге гана басым жасайбыз. Бул, баарыдан мурда, диалектиканын альтернативалары жана мыйзамдары жөнүндө маселе болуп саналат.

Бул маселени толугураак ачуу үчүн философиянын классиктеринин бир катар эмгектерин билүү зарыл. Диалектиканын альтернативаларына жана мыйзамдарына тийиштүү жоболор өзүнчө проблема катары бөлүнбөйт. Ошондуктан, аларды үйрөнүү өзгөчө студентер үчүн белгилүү түрдө кыйынчылык туудурат.

Бүгүнкү күндөгү философия адабиятында ушул проблемага тийиштүү айрым маселелер боюнча бирдей пикир жок экендигин белгилеп кетүү керек. Бул, баарыдан мурда, диалектиканын башкы альтернативасына—метафизикага, ошондой эле "сапат" жана "касиет" категорияларына тийиштүү. Биздин көз карашыбызча ушул жана бир катар башка себептерден улам философия курсу боюнча лекциялык, семинардык окууларда бул маселелерди баяндоо бир кыйла "ыңгайсыз" болот. Мына ушунун баары бизге бул маселелерди өзүнчө айрым эмгекте чагылдырууга аракет жасоого негиз берет.

Бул окуулуктун негизги максаты — келечектеги адистерге философиянын бир катар түйүндүү маселелерин түшүндүрүүгө жардам берүү. Аны түзүүдө авторлор материалды өтө толук баяндоого умтулушкан жок. Биз бир убакта В.И. Ленин түзгөн жобону колдонмо кылып алдык. В.И. Ленин төмөнкүчө жазган: "Ар кандай колдонмонун башкы милдети—баяндалуучу предмет боюнча толугураак үйрөнүү жана мындай үйрөнүү эмнеге керектигин көрсөтүү". (Чыг., толук жыйнагы, 4-т.,90-б).

1. ДИАЛЕКТИКАНЫН ЖАНА АНЫН АЛТЕРНАТИВАЛАРЫНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диалектика — татаал, көп кырдуу окуу. Анын бардык жактарын бир гана кыскача аныктамага камтуу мүмкүн эмес. Ошондуктан биз философия классиктеринин эмгектеринен диалектиканын бири-бирин толуктаган жана айкындаштырган бир катар аныктамаларын жолуктурабыз. /Диалектика, баарыдан мурда, жалпы жана универсалдык байланыш жана өнүгүү жөнүндө өтө бай, өтө ар тараптуу жана терең окуу болуп саналат. Бул аныктамада диалектика анын негизги принциптери - буюмдардын жана процесстердин, өнүгүүнүн жалпы жана универсалдык байланышы аркылуу билдирилген/ ушуну менен бирге диалектиканын мыйзамдары аркылуу анын аныктамасы бар: диалектика—бул “ар кандай кыймылдын бир кыйла жалпы мыйзамдары жөнүндө илим”.

Бирок, ушул эки аныктама менен диалектиканын мааниси бүтүп калбай тургандыгын белгилеп кетүү керек. /Ал-өнүгүү жөнүндө гана окуу эмес, таап-билүү усулу, ошондой эле дүйнөнү өзгөртүү усулу./

Диалектикага усул катары аныктама берүүдөн мурда усул проблемасы философияда борбордук проблемалардын бири болуп саналгандыгын белгилөө керек. /Бул усул чындыкка карай бараткан жолдо изилдөө жана кыймыл эрежелеринин, ыкмаларынын, жолдорунун тутумун түшүндүрөт. Илимдин жетишкендиктери көбүнчө колдонулуп жүргөн усулдарга түздөн-түз багынычкы. Мына ушуга байланыштуу натыйжалуу усулду издөө дайыма ар кандай илимдин өтө маанилүү милдеттеринин бири болгон, ал эми философия жеке илимдердин, усулдарын гана үйрөнбөстөн жана баалабастан, өзүнүн философиялык усулун иштеп чыккан, бул усул изилдөөнүн чектелген тармактары үчүн арналган жеке илимдердин ыкмаларынан айырмаланып, жалпы мүнөзгө ээ жана билимдин бардык тармактарында-табиятта, коомдо, ой жүгүртүүдө колдонулушу мүмкүн.

✓ Философиянын тарыхында эки негизги жана жалпы усул-диалектика жана метафизика түзүлгөн. Булар бири-бирине карама-каршы турат.

Изилдөөнүн диалектикалык усулу жана ой жүгүртүүнүн ыкмасы дүйнөдөгү заттарды, жана кубулуштарды алардын көп кырдуу байланышында түбөлүк кыймылдоочу жана өзгөрүлүүчү катары карайт. Анын натыйжасында Ф.Энгельс белгилегендей, диалектика үчүн түбөлүккө орнотулган, өзгөрүлбөгөн эч нерсе жок. Бардыгынын үстүнөн жана бардыгынан ал сөзсүз түрдө төмөндөөнүн изин көрөт, анын алдында келип чыгуунун жана жок болуунун, төмөндөн жогору карай чексиз көтөрүлүүнүн тынымсыз процессинен башка эч нерсе тура албайт. Усул катары диалектиканын башкы өзгөчөлүгү “анын буюмдарды алгандыгы жана алардын акыл аркылуу чагылдышы

негизинен алардын өз ара байланышында, алардын челишипде, алардын кыймылында, алардын келип чыгышында жана жолугуп кетишинде... тургандыгы" болуп саналат/ (К.Маркс, Ф.Энгельс. чыг. 2 басылышы, 19 том, 205 бет)!

1) Диалектика усул катары нормативдик принциптердин максаттуу тутумуна ээ. Аларды эки тайпага – тааныл-билүүнүн усулдук жана диалектикалык-логикалык ыкмаларына бөлүүгө болот. Биринчи тайпага төмөнкүлөр кирет: объективдүүлүктүн, өз ара байланыштардын, өнүктүрүүнүн принциптери, бирдиктүү нерсени карама каршы тараптарга, сапаттык жана сандык биримдикти экиге бөлүү, детерминизм ж.б./ Ал эми экинчи тайпага төмөнкүлөр кирет: абстрактуудан конкреттүүгө көтөрүлүү, жекеликтен өзгөчөлүк аркылуу жашылыкка көтөрүлүү, логикалык менен тарыхыйлыктын биримдик принциби ж.б./

2) Изилдөөнүн метафизикалык усулун жана ой жүгүртүү ыкмасын Ф.Энгельс төмөнкүчө мүнөздөйт: "Метафизик үчүн буюмдар жана аларды ой аркылуу чагылдыруу, түшүнүү—айрым, өзгөрүлбөс, сенектенген мазмун, биринин артынан бири изилдөөгө тийиш болгон жана бири экинчисине багынбаган, түбөлүккө берилген заттар. Ал түздөн-түз туташ карама-каршылыктар менен ойлойт, анын сөзү: "ооба-ооба, жок-жок," нерсе бир нерседен тышкары болсо, анда бул луковойдон", деген сөздөрдөн турат. Ал үчүн буюм же жашайт же жашабайт, ошондой эле буюм өзү менен өзү боло албайт жана ошол эле мезгилде бапкача да боло албайт. Оң жана терс бири-бирин биротоло төгүндөйт; себеп жана натыйжа бири-бирине мамиле жасоодо сенектенген карама-каршылыкта турушат." (Чыг., 20-т., 21-б). !

Ошентип, метафизиканын өзгөчөлүгү чындыктын ар түрдүү проблемаларын, кубулуштарын жана процесстерин кароодо бүтүндүктүн курамындагы бул же тигил учурдун бир жактуулугу, абстрактуулугу, чексиздештирилгендиги болуп саналат. Метафизика өзүнүн классикалык көрүнүшүндө буюмдардын жана заттардын өз ара байланышын жана өз ара багынычкылыгын, чындык кубулуштарынын кыймылынын (өздүк кыймыл) ички булагын, табияттын жана коомдук өнүгүшүндөгү секириктерди төгүнгө чыгарып, кыймыл процессин сан жагынан өзгөрүүлөргө гана алып барган.

3) "Метафизика"—гректин сөзү. Аны которгондо "физикадан кийин келген нерсени" түшүндүрөт. Бул терминди Аристотелдин чыгармаларын тутумга салган Андроник Родосский (биздин доорго чейин I кылым) киргизген. Бул сөз менен ал Аристотелдин табияттык-илимий чыгармаларынын бүткүл комплексин атаган. Философиянын тарыхында ар түрдүү убакта бул терминдин ар кыл мааниге ээ болгондугун, бир мезгилде философиянын синоними катары

колдонулгандыгын белгилеп кетүү керек. Азыркы учурда анын жетимшистен ашуун мааниси бар экендиги белгилүү.

Гегель бул сөздү биринчи жолу диалектикага — диалектиканын негизги альтернативаларынын бирине каршы мааниде колдонгон. Андан ары бул сөз дал ушундай түшүнүктө марксисттик-лениндик философияга кирген.

Гегель метафизиканы, баарыдан мурда, ал заттар жөнүндөгү түздөн-түз түшүнүктү аңкоолук менен ушул заттардын чыныгы тааныш-билүүсү деп эсептеген, ал эми талдоонун формуласын пайдалануу менен заттардын чыныгы мамилесин кандайдыр бир сенек жана даяр нерсе деп түшүнүүгө далалат жасаган деп сындаган. Анын сиңирген эмгеги дал ушунда турат. Бирок, бул айтылган сөз Гегель метафизиканын ой-жүгүртүү ыкмасы катары жашашын биротоло төгүндөгөндүгүн түшүндүрбөйт. Ал метафизиканын астында “ой жүгүртүүнүн аңкоо образын” түшүнгөн. Бул образ күндөлүк аң-сезимге ыксыз жана үстүртөн байланган жана догматизмде сенек болуп калган, ал эми мында Гегель боюнча метафизика адамдардын калдыресе аң сезиминде орунга ээ. Гегелдин бул оюн кийин Ф.Энгельс өнүктүргөн.

Ф.Энгельс изилдөөнүн усулдары жөнүндө эч качан айтпагандыгын, алар коомдук бытиенин, өндүрүштүн, айкын коомдун адамдарынын күндөлүк практикалык ишинин жана жашпоо образынын ыкмаларына багыныңкы экендигине терең ишенгендигин белгилеп кетүү зарыл. Ал белгилүү коомдук-экономикалык доордо бул же тигил усулдун үстөмдүк кылуу абалынын универсалдуулугун дайыма баса белгилеген. Демек, изилдөөнүн ушул усулдарынын бир нече тарыхый формалары бар.

Ф.Энгельс “Дюрингге каршы” эмгегине жазган эски кириш сөзүндө ж.б. эмгектеринде диалектика өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө үч форманы—стихиялык, идеалисттик (же “Канттан Гегелге чейинки немис философиясы), материалисттик форманы басып өткөндүгүн белгилеген. Бул формалардын ар бири коомдук-экономикалык доордун аныктамасы менен байланышкан. Мисалы, стихиялык диалектика байыркы Грецияда кул ээлөөчүлүк түзүлүш мезгилинде тараган, универсалдык, үстөмдүк кылуучу болгон, метафизика Жаңы Мезгилдеги табият илимин өнүктүрүү мезгилинде ушундай эле абалды ээлеген, ал эми материалисттик диалектика капитализмди өнүктүрүү доорунда үстөмдүк кыла баштайт.

Мында бул жобо тааныш-билүүнүн негизги универсалдык, үстөмдүк кылуучу, бир кыйла тараган усулунан айырмаланып, ар бир айкын доордо башка жобонун болуу мүмкүндүгүн эч бир төгүндөбөгөндүгүн белгилеп кетүү керек. Мисалы, стихиялык диалектика үстөмдүк кылган мезгилде да метафизика болгон. Ал эми

Жаңы Мезгил доорунда акыркысы басымдуулук кылган учурда эң улуу метафизиктер Декарт жана Спиноза тарабынан өтө терең диалектикалык идеялар түзүлгөн.

Башка жагынан, деп академик Б.М.Кедров белгилегендей, Ф.Энгельс диалектиканы жана метафизиканы адам—тикеден-тике байкоо, анализдөө жана синтездөө тарабынан табиятты тааныш-билүүнүн жалпы жүрүшүнүн баскычтары же негизги фазалары менен байланыштырган. Анын ички боюнча адам тарабынан табиятты тааныш-билүүнүн жалпы жүрүшүнүн биринчи баскычына—түздөн-түз жайбаракат байкоого стихиялык диалектика ылайык келет. Экинчи баскычка—анализге метафизика, үчүнчү баскычка — синтезге материалисттик диалектика төп келет. (Кедров Б.М., Огурцов П.А. Табият илим тарыхынын марксисттик концепциясы - XIX кылым. М., 1978., 232-234-б).

Стихиялык диалектиканын башкы бөтөнчөлүгү адам анын жардамы менен бир жалпылыкты, анык чындыктагы өз ара байланыштардын жана өз ара аракеттенүүлөрдүн бир жалпы көрүнүшүн гана байкаган, мында адам жасалма жол, көбүнчө каалоо боюнча оң келген натыйжалар менен баардык жеке нерселерди толук четке кагып же жекелик жөнүндө билимдин жоктугун толуктап, жалпы нерседен чыгарып салат. Бул байыркы ойчулдарда стихиялык диалектиканын сөзсүз түрдө натурфилософиялык мүнөзгө ээ болушуна жана мааниси жагынан опол убакта үстөмдүк кылуучу жалпы натурфилософиялык байкоо менен биригишине алып барган.

Чынында эле адамдын алдында баштапкы учурдан тартып табият өзүнүн бардык процесстери менен карама-каршылыктардын — жалпынын жана жекеликтин бири-бирине өз ара сиңишүүсүнүн айрым биримдиги катары чыгат. Алар бирдиктүү жана ажыратылбаган: жекеликсиз жана жекеликтен тышкары жалпылык жок, жалпылык өтпөгөн жекелик да жок. Бирок, адамдын ушул эки карама - каршылыкты (жалпы жана жеке) алардын ички байланышы жана ажырагыстыгы, өз ара сиңишүүсү аркылуу дароо жана түздөн-түз тааныш-билүүгө чама-чаркы жок. Ошондон улам адам тааныш-билүүнүн (жайбаракат байкоо) биринчи баскычында чындыгы, жандуу карама-каршылыктын бир тарабын гана кармап калат, ал бул карама-каршылык менен баштапкы учурдан тартып кагылыпкан, ал баарыдан мурда көзүнө биринчи көрүнгөн нерсени кармап калат. Бул биринчи нерсе баарынын бардык нерселер менен өз ара аракеттенүүсү катары, жалпы байланыштардын жана чиленишүүлөрдүн, өзгөрүүлөрдүн жана кыймылдардын көрүнүшү катары билдирилген жалпылык болуп саналат. Байыркыларда баштапкы билимдердин шарттарында ушундай болгон. Бул табият жөнүндө илимди өнүктүрүүнүн азыркы

шарттарында да ушундай бойдон калып блтурат.

Мына ушул себептен улам адамдын табияттагы жалпылык менен жекеликтин жандуу каршылыгын таанып-билүүсү бир жалпылыктан, башталган, ошондуктан бүтүндүк толук эмес, башкысы—деталдарда түшүнүксүз болгон. Бул айрым дарактардан турган токой жөнүндө эмес, кандайдыр бир бүтүндүк жана туташтык катары токой тууралуу түшүнүк болгон деп образдуу айтылган.

Бирок, чынында эле токой дарактардын жыйындысы экендигин таанып-билүү үчүн, баарыдан мурда, дарактарды өзүнүн тобунан “жулуп алып”, бири-биринен обочолонтуп, алардын айрымдарын үйрөнүү зарыл. Бул таанып-билүүнүн (анализ) экинчи негизги баскычында жүзөгө ашырылган, андан адам бул жолу табиятта жүзөгө ашырылган жалпылыктын жана жекеликтин опол эле чыныгы, жандуу каршылыгынын башка жагын илип алат. Анын башка жагы жекелик деп аталат.

Мында адам бир аргасыздыктан экинчисине дуушарланат да, табият тарабынан берилген, өзү үйрөнүп жаткан каршылыктын биринчи тарабы жөнүндө унутуп коюп, аны четке кагат, ал тургай анын аныктыгын биротоло төгүнгө чыгарат. Андан соң илимий жактан изилдөөгө нукура татыктуу болгон жападан-жалгыз зат катары бир гана жекелик калат. Балка сөз менен айтканда таанып-билүүнүн экинчи негизги баскычы анын биринчи негизги баскычын төгүндө катары чыгат. Эки негизги баскычтын ортосундагы өз ара мамилелердин өзгөчөлүгү ушунда жатат: эгерде мурда стихиялык диалектиканын жардамы менен токойдун сыртынан дарактар айырмаланбаса, анда азыр метафизиканын үстөмдүгү астында окумуштуу “дарактардын ары жагынан токойлорду көрбөйт”. (Маркс К., Энгельс Ф. чыг., 2-басылышы, 20-т., 21-б.).

Стихиялык диалектиканы жана метафизиканы ой жүгүртүүнүн ыкмалары катары салыштыруу менен Энгельс биринчиси табият кубулуштарынын бүткүл көрүнүшүнүн жалпы мүнөзүн туура түшүнгөн, ал эми экинчиси жекеликке кирип кетип, бул көрүнүштү көз алдынан жоготкон деп белгилеген. Мындай кырдаал кийинчерээк табият илиминин айрым тармактарын өнүктүрүүдө, айрым табияттык-илимий проблемаларды талкуулоодо кайталанган: кубулуштардын үйрөнүлүп жаткан чөйрөсүнүн жалпы көрүнүшүн камтыган алгачкы көз караш табият кубулуштарынын ушул көрүнүшүнүн жалпы көрүнүшүн жок кылган жана бөлүктөргө бөлгөн бир жактуу анализ сахнага чыккан учурда кийинки көз карашка салыштырганда бир кыйла туура чыккан. Мисалы, мындай ойду Энгельс жылуулук жөнүндө окууга карата айткан: “Биринчиси—тажрыйбасыз пикир эң кийинкисине, метафизикалыкка салыштырганда адатта туурараак. Мисалы, Бэкон

(андан кийин Бойль, Ньютон жана дээрлик бардык англичандар) жылуулук—бул кыймыл деп айткан (Бойль молекулярдык кыймыл деп айткан). XVIII кылымда гана Францияда жылуулук түрү сахнага чыгып, аны континентте аздыр-көптүр бардык жерлерде кабыл алышкан.” (Чыг., 2-басылышы, 20-т., 594-б).

Энгельс изилдөөнүн диалектикалык усулун метафизикага каршы коюу менен аны факт жүзүндө инсанияттык тааныш-билүүнүн жалпы жүрүшүнүн үчүнчү жогорку фазасына—анализге негизделген синтездин фазасына жооп берген усул катары мүнөздөгөн. Энгельс муну төмөнкү кырдаалга шилтеме жасоо менен түшүндүрөт: биз бир кыйла так изилдөөдө карама-каршылыктын эки уюлу (мисалы, оң жана терс) бири экинчисине канчалык карама-каршы болсо, ошончолук бири-биринен ажырагыс экендигин табабыз, алар карама-каршылыкка карабастан бири-бирине өз ара сүнгүп киришет. Ушуга окшоп эле себеп жөнүндө түшүнүктөр да белгилүү айрым учурга карата колдонуу натыйжасында гана мааниге ээ болот (дал өзү); эгерде бул учур апын бүткүл универсум менен жалпы байланышын караса, анда алар өз ара ар тараптуу аракеттенүү жөнүндө түшүнүктөрдө окшоп болушат жана айкалышышат, мында себеп жана натыйжа дайыма орун алмаштырып турушат: бир жерде жана бир убакта себеп болгон нерсе башка жерде жана башка убакта натыйжа болуп калат.

Изилдөөнүн усулу катары диалектика жөнүндө айтуу менен аны толугураак жана тереңирээк мүнөздөө үчүн аны ойлоонун мурдагы эки формасы—метафизика жана стихиялык диалектика менен салыштырыш көрүү керек.

Биз жогоруда белгилегенибиздей, баштапкы учурдан тартып эле табият адамдын алдында жалпылыктын жана жекеликтин диалектикалык биримдиги катары чыгып келе жатса да, адам ушул карама-каршылыктардын биримдигин түздөн-түз кабылдай албайт жана тааныш биле албайт. Мындай тааныш-билүүгө жетишүү үчүн адамдын акылы ушул каршылыктын анын карама-каршы жактарына бөлүүгө, оболу аларды бири-биринен абстрактуу түрдө обочолонтуп, жалгыз-жалгыздан тааныш-билүүгө мажбур.

Ф.Энгельс түшүнүүнүн метафизикалык ыкмасын ушундай мүнөздөгөндүгүн эстеп көрөлү: жекеликтен соң жалпылыкты көз алдыдан жоготкон учурда байыркы ойчулдардын стихиялык диалектикасын окшоштук боюнча жалпылыктан соң көз алдыдан жекелик жоголуп кетет деп мүнөздөөгө болот. Мындай учурда изилдөөнүн жана ойлоонун диалектикалык ыкмасын жалпылык жана жекелик бири-бирине өз ара кирген карама-каршылыктар катары биримдикте жана ажырабастыкта алынган деп аныктоо керек. Эгерде тааныш-билүүнүн үч фазалуу жүрүшүнүн биринчи негизги баскычынан

Утикеден-тике байкоо менен стихиялык диалектиканын үстөмдүк кылуусунда) бүткүл токой гана көрүнсө, андан айрым дарактар айырмаланбаса жана анын экинчи негизги баскычынан (анализ менен метафизиканын үстөмдүк кылуусунда) дарактар гана көрүнсө, алардын соңунан токой көрүнбөсө, анда анын үчүнчү негизги баскычынан (синтез менен диалектиканын үстөмдүк кылуусунда) токой жана дарактар көрүнгөн. Ошентип, токой өз ара бир бүтүндүккө байланышкан дарактардын жыйындысы болуп калат.

Эми метафизикага мүнөздөмө берүүгө жана анын диалектика менен мамилесине сыйдасынан токтолуу зарыл.

Ф.Энгельс диалектикага жана метафизикага зор көңүл бөлгөн, аларды “эки философиялык багыт” катары материализм менен идеализмге окшоштуруп караган, мында метафизика “кыймылсыз категориялар”, ал эми диалектика “кезектеги категориялар” менен алакада болгон. Мына ушундан улам Энгельс метафизиканы “буюмдар жана заттар жөнүндө илим”, ал эми диалектиканы “кыймылдар же процесстер жөнүндө илим” деп атаган. Ушуну менен бирге Ф.Энгельс метафизикага бир жактуу эмес жана тарыхый жактан ачык-айкын мамиле жасаган. Ал бир жагынан метафизика жөнүндө үстөмдүк кылуучу, изилдөөнүн өтө жайылтылган, жападан-жалгыз мүмкүн болгон, эмпирикалык илимдин заттарды бөлүктөр боюнча жана бирин экинчисинен кийин өзүнчө үйрөнүү талаптарын принципке чейин көтөргөн усулу катары айткан. Андан калса, жогоруда көрсөтүлгөн түзөтүүдөгү метафизиканы Ф.Энгельс көп учурда “эски метафизика” деп атаган.

Философтордун арасында метафизиканын бул формасы “классикалык” деген наам алган. Башка жагынан Ф. Энгельс ар бир “адамдын жакшы акылына” таандык метафизика жөнүндө да айткан жана бул түшүнүктөн улам ал метафизиканы “кадимки метафизика” деп атаган (Маркс К., Энгельс Ф., чыг., 20-т., 2-басылышы, 123,368,516,567- беттер, 21-т., 303-б). Ошентип, Ф.Энгельс метафизиканын эки тибин же формасын бөлгөн. Ал кадимки метафизиканын аракеттенүү чөйрөсүн ачык-айкын көрсөткөн. Ал үйдүн “төрт” дубалынын чектеринде жайылтылган. Анткени, мында биз “буюмдарды кыймылсыз жана жансыз катары ар бирин өзүнчө, бирөөнү башкасы менен жанаша жана башкасынан кийин карайбыз.” Себеби, бизде так изилдөөдө, “изилдөөнүн кеңири мейкиндигине” чыгууда, б.а. алардын ортосунда байланыштарды жана мамилелерди орнотууда керектөө” келип чыкпайт. Бул жагдайдан Энгельс төмөнкүдөй корутунду чыгарган: “... күндөлүк турмуш үчүн, илимий майда соода үчүн метафизикалык категориялар өз маанисин сактап калышат”. Демек, бүгүн да метафизиканын орду бар.

Ф.Энгельс эски метафизиканын чектелгендиги жөнүндө гана айтпастан анын жапашынын созулгандыгын да көрсөткөн. Ал айрым заттарды үйрөнүүдөн “табияттын өзүндөгү ушул заттарда болуп өтүүчү өзгөрүүлөрдү тутумдук түрдө изилдөөгө” өтүү зарылдыгы келип чыккан учурда, деп жазат, “философия тармагында эски метафизиканын ажал сааты кагылган”. Андан калса ал эски метафизиканын күм-жам болгон жылын да көрсөтөт. “Өткөн кылымдын акырына чейин, ал тургай 1830-жылга чейин, деп жазат Ф.Энгельс, табиятты сыноочулар аздыр-көптүр эски метафизиканын жардамы аркасында ошунан чыгышкан. (К.Маркс, Ф.Энгельс. Чыг., 20-т., 2-басылышы, 528-б., 21-т., 288,303-б). Ф.Энгельс метафизиканын “ажал сааты” жөнүндө айткандыгын белгилеп кетебиз. Башкача айтканда Энгельстин ою боюнча изилдөөнүн ар тараптуу, үстөмдүк кылуучу усулу катары дал метафизиканын ажал сааты келе баштаган. Демек, күндөлүк турмуштагы аң-сезимде тараган кадимки метафизика кала берген.

Эски метафизиканын келип чыгышы өз мезгилинде таанып-билүүнүн белгилүү этабы тарабынан жаралгандыгына жана тарыхый жактан акталгандыгына көңүл буруу зарыл. К.Маркс, Ф.Энгельс жана В. И. Ленин метафизиканын “илимге каршылыгы”, “жалгалдыгы” жөнүндө эч качан айтшынагандыгын, а дайыма материалисттик диалектиканын метафизиканын алдындагы артыкчылыктарын баса белгилешип, анын “чектелгендиги” жөнүндө айтшыкандыгын белгилеп кетебиз. Ф. Энгельс төмөнкүчө жазган: метафизикалык усул “... өз мезгилинде маанилүү тарыхый актанууга ээ болгон. Процесстерди изилдөөгө киришүүдөн мурда заттарды изилдөө керек эле. Затта болуп өтүүчү өзгөрүүлөр менен алектенүү (киришүү) үчүн бул заттын эмне экендигин билүү керек.” (К.Маркс, Ф.Энгельс. 21-т., 2-басылышы, 303-б). Демек, биз метафизиканын жардамы менен чыныгы дүйнөнүн айрым заттарын жана кубулуштарын үйрөнөбүз.

Ф.Энгельс өткөндө — илим өзүнүн өнүгүшүндө “жамдама”, “баяндап айтылуучу” стадияда турган учурда метафизикалык усулду жардамы аркасында жетишилген олуттуу илимий натыйжаларды белгилеген. Табият илиминдеги метафизикалык изилдөөнүн гүлдөп-өсүшүн Ф.Энгельс төмөнкүчө баяндайт: “Табиятты айрым бөлүктөргө ажыратуу, анын ар түрдүү процесстерин жана заттарын белгилүү түркүмдөргө бөлүү, көп кырдуу анатомиялык формалары боюнча органикалык денелердин ички түзүлүшүн изилдөө мына ушунун баары акыркы төрт жүз жылдын ичинде таанып-билүү тармагында жетишилген залкар ийгиликтердин негизги шарты болгон.” (К.Маркс, Ф.Энгельс. Чыг., 20-т., 3-басылышы, 20-б).

Таанып-билүүдөгү метафизиканын зарылдыгын жана шексиздигин

Ф.Энгельс гана эмес, В.И.Ленин да белгилеген. Ал “ар кандай илим” метафизикадан “баштаган” деп айткан. (В.И.Ленин, ПСС., 1-т, 141-б). Анткени, биз тааныш-билүүнүн белгилүү этабында заттыш байланыштарынан жана өнүгүшүнөн жалпы түшүнүк жасабасак, аны тааныш-биле албайбыз. Ушуга окшош эле ойлоонун метафизикалык ыкмасы илимди өнүктүрүүдө андан ары кадам жасоо үчүн айрым заттар жана алардын касиеттери жөнүндө зарыл болгон илимий материалды топтоого тарыхый жактан түрткү берген өңдүү ар бир айкын тааныш-билүү актысында ой жүгүртүүнүн туура түшүнүлгөн жана орундуу колдонулган метафизикалык усулу заттын ички каршы маанисин тааныш-билүүгө кирипүүдөн мурда үйрөнүлүп жаткан зат жөнүндө маалыматтардын белгилүү аз санын топтоого логикалык жактан мүмкүндүк берет.

Жогоруда биздин классиктерибиздин метафизикага жасаган мамилесине карата айтылгандарга карабастан, азыркы учурда айрым философтордун арасында метафизиканын ар кандай формасында таптакыр “оң маани жок, илимдин ийгиликтери анын натыйжасында эмес, а каршылыгынын натыйжасында пайда болгон” деген пикир бар. Мына ушундан марксизмге чейинки мезгилдеги илимдин эң ири бардык ишмерлери метафизик эмес, ыраатсыз диалектиктер болушкан деген тыянак чыгарылат.

Мындай мамиле жасоонун негизинде диалектика жана метафизика материализм менен идеализм сыяктуу бири-бирине упунчалык душмандашкан полярдык карама-каршылыктар, тааныш-билүү диалектика менен метафизиканын бүтпөгөн күрөшүндө турат деген жаңылыш түшүнүк жатат. Мындагы жаңылыштык диалектиканын метафизикага каршы коюлушунда эмес (бул тарыхый факт эч ким тарабынан талашып-тартылбайт), а диалектика ой жүгүртүүнүн метафизикалык ыкмасын биротоло төгүндөйт дегендикте турат. Бирок, муну менен ~~сизин~~ макул болуу кыйыш.

Мына ушуга байланыштуу метафизиканын диалектикага жасаган мамилесин идеализмдин материализмге жасаган мамилеси менен бир катарда кароо биринчи жолу И.В.Сталиндин жалпыга белгилүү “Диалектикалык жана тарыхый материализм” аттуу эмгегинде айтылган. Мында түздөн-түз “диалектика метафизикага тикеден-тике карама-каршы” болгондой эле “марксисттик материализм да идеализмге тикеден-тике карама-каршы” деп ырасталган. Ушундан улам сталиндик кальптама (формулировка) биздин философиялык адабиятта өзүнөн-өзү белгилүү катары узак убакыт бою кайталанган.

Ой жүгүртүүнүн метафизикалык ыкмасы чектелүү болгон, мунун өзү аны илимий тааныш- билүүнүн өнүгүшүн тоскоолдукка айландырыш жиберген. Тааныш-билүүнүн бул ыкмасынын чектелиши анын ар кандай

айкыш тааныш-билүү процессинин белгилүү этабындагыдай эле илимди өнүктүрүүнүн белгилүү тарыхый баскычына гана жемштүү “иштелгендигинде” турат. Ал изилдөөчүгө жекеликти, айкиндыкты жеңил тааныш-билүү үчүн үзгүлтүксүздү “үзгүлтүккө”, жандууну “өлтүрүүгө”, жөнөкөйлөштүрүүгө, одонолоштурууга мүмкүндүк берет. Бирок, тааныш-билүү процесси тарыхый планда да, ачык-айкыш изилдөө планында да ушуну менен эле бүтүп калбайт: бул тааныш-билүүнүн алгачкы этабы гана болуп саналат. Заттын айрым жактары тааныш-билинген учурда, анын айрым касиеттери жөнүндө маалыматтар топтолгон учурда жана затты анализдөө анын ордун синтезге берген учурда ой жүгүртүүнүн метафизикалык ыкмасы орунду диалектикалык ыкмага берүүгө тийиш. Диалектикалык ыкма үйрөнүлүүчү кубулуштарды алардын жалпы байланышында жана өз ара көз карандылыгында, алардын кыймылында, өнүгүшүндө кароону талап кылат. П.В.Копнин “Философиялык усулдун объективдүү негиздери жана анын атайын илимдердин усулдарына карата мамилеси жөнүндө” аттуу макаласында тааныш-билүү процессинде ой жүгүртүүнүн метафизикалык ыкмасынын зыян алып келүү мүмкүндүгү жана чынында эле зыян алып келиши анын тааныш-билүү үчүн таптакыр жараксыздыгында жана өзүнүн мааниси боюнча реакциячыл болуп саналгандыгында эмес, а ой жүгүртүүнүн бул ыкмасынын жактоочулары аны чексиздеп тиргендиктеринде деп белгилеген. “Ошондуктан метафизикалык ыкмадан, деп жазган ал, анын чыныгы жагын, колдонуу чектерин табуу мүмкүн, чынын айтканда, диалектика ушуну жасайт. Диалектика метафизиканын ар кандай формасында белгилүү чектерде колдонулган тааныш-билүү усулу катары ага каршы багытталбастан, ушул чектерди көрбөөгө умтулган жана аны азыркы учурдагы илимдин философиялык усулуна айландырган методологияга каршы багытталган. Ошондон улам эреже катарында усул эмес, методологиялык жараксыздык келип чыккан”. Бул жобо менен келишпей коюуга жарабайт.

/ Диалектикалык-материалисттик методология метафизикалык методология менен күрөштө калыптанып, методологиянын ролуна талапкерленген метафизикалык усулду төгүндөөнүн натыйжасында ырасталган. Бирок, мында биз чексиз эмес, а диалектикалык төгүндөө менен алакада болуп жатабыз. Эскиден жаңыга өтүү канчалык кескин болбосун, ал сөзсүз түрдө жаңынын эски менен өтүүчүлүк байланышы аркылуу коштолот, ансыз эч кандай өнүгүү болбойт.

Бул диалектикалык мыйзам ченемдүүлүк тааныш-билүүнүн диалектикалык методологиясын калыптандыруу процессинде толук өлчөмдө аракеттенет. Анын келип чыгышы менен метафизикалык усул алынып ташталбайт, тааныш—билүүнүн белгилүү баскычында кайра

жаралган түрүндө сакталат. Бул ушундай альпиган түрүндө чоң тамгалуу усул эмес, а кандайдыр бир тар нерсе - бүтүндүктүн мамилеси, түзүүчү бөлүгү, тарабы, этабы жана акыркысынын талаптарына жана мыйзамдарына баш ийген нерсе.

Ушул эле ойду башкача билдирүүгө да болот. Диалектика “тезиске каршы” катары метафизикага мамиле жасоодо “сийтез” болуу менен ага өзүнүн полярдык карама-каршылыгы катары гана эмес, ойдун синтездөөчү багыттарынын мүчөлөрүнүн бири катары мамиле жасайт. Бирок, метафизика менен муназага барууга болбойт. Эгерде ачык-айкыныраак айтканда дүйнөдөгү заттарды жана кубулуштарды айрым-айрым, бөлүктөр боюнча метафизиканын оң учуру катары изилдөө диалектикага киргизилет. Бирок аныш үстөмдүк кылуучу катары эмес, а белгиленген катуу чектер мене чектелген баш ийүүчү катары киргизилет. Дал ушунун өзү жекеликтердин билимине таянуу менен диалектикага алардын ортосундагы өз ара байланышын изилдөөгө, чыныгы дүйнөнүн процесстерин үйрөнүүгө мүмкүндүк берет.

Ошентип, диалектика менен метафизиканын өз ара катышынын анализи диалектикалык мамиле жасоону талап кылат.

✓ Метафизика диалектиканын жападан-жалгыз альтернативасы болуп саналбай тургандыгын белгилеп кетүү керек. Башкысы-релятивизм бар. Эгерде метафизика тетирисинче өнүгүүдөгү туруктуулук кырдаалын чексиздештирсе, ал эми релятивизм өзгөрүү кырдаалын чексиздештирет. Алардын окшоштугу ушунда турат.

✓ В.И. Лениндин сөзү боюнча релятивизм XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында илимде орду болгон, “физикалык” деп аталуучу идеализмдин жараткан себептеринин бири болуп саналат. Диалектиканы билбегенде, деп көрсөткөн Ленин, релятивизм сөзсүз түрдө идеализмге альп барат. Релятивизм жана диалектиканын мамилеси жөнүндө маселени Ленин “физикалык” идеализмди жана махизмдин каталыктарын түшүндүрүүдө өтө маанилүү катары эсептеген.

Махчылар болжол менен төмөнкүчө талдашкан: физиканын талашсыз деп саналган бардык эски негиздүү чындыктары салыштырмалуу, так эмес болгон, демек, биздин билимдерибизде таптакыр эч кандай чексиздик жок, биздин түшүнүктөрүбүз-бул ыңгайлуулук үчүн түзүлгөн чыныгы шарттуу белгилер, алар дүйнөнүн анык көрүнүшүн чагылдырбайт, дүйнө таптакыр таанып-билинбес.

Ошентип, физик-идеалисттер жана махчылар таанып-билүүгө метафизикалык ыкма менен карапат. Алардын пикири боюнча таанып-билүү чексиз же салыштырмалуу гана болушу ыктымал. Алар чексиздик менен салыштырмалуулуктун эч кандай биримдигин моюнга

альпшпайт. Анткени, биздин таанып-билүүлөрүбүз чексиз эмес деп айтышат махчылар, демек, алар таптакыр чындык болуп саналыпшпайт, дүйнөнүн анык көрүнүшүн бере алыпшпайт. Бирок, белгилүү болгондой, диалектика карама-каршылыктардын биримдигин, салыштырмалуулук менен чексиздиктин биримдигин, салыштырмалуулуктагы чексиздиктин накта болгонун көрсөтөт. Таанып-билүүнүн салыштырмалуулугун ар кандай диалектикалык эмес түшүнүү шексиз түрдө идеализмге алып барат. Мунун сөзсүз боло тургандыгын Ленин Дюгемдин, Пуанкарендин, ж.б. “физикалык” идеалистердин мисалынан көрсөтөт. Алар билимдердин чексиздигин төгүндөп жана диалектиканы билбей туруп, билимдердин объективдүүлүгүн төгүндөөгө, дүйнөнүн таанып-билинүүчүлүгүн төгүндөөгө, идеализмге келишет.

Релятивизмди билдирүүнүн өзгөчө формасы софистика болуп саналат. Софистика—бул формасы боюнча туура көрүнгөн, а мааниси боюнча накта жалган болуп саналган далилдердин бул же тигил жоболорун негиздөө жана далилдөө үчүн аң-сезимдүү пайдалануу. Бүгүнкү күндө софистиканы биз ушундайча түшүнөбүз.

Бул жагдайдан Чыгыштын орто кылымдагы философу теги баконча түрк Аль-Фарабинин (870-950) ойлору зор кызыгууну пайда кылат. Ал “Илимдерди түркүмдөргө бөлүү” аттуу эмгегинде грекчеде “софист” деген сөз “софиядан” куралат, б.а. акылмандык дегенди түшүндүрөт, ал эми “истос” - “жалган”, анын мааниси—жалган акылмандык деп белгилейт. Жалган айта билгендер жана эмне жөнүндө болбосун ойлоо жолу менен бирөөлөрдү адаштыра билгендер ушул ат менен аталат, ал жөнүндө софист деп айтышат. Софист—бул байыркы убакта жашаган кипинин ысымы деп эсептеген кишилер туура эмес ойлонупат деп улантат ал андан ары, софисттин теориясы акыл-эстен жана илимден баш тартуу болгон, ал эми сектасынын жактоочулары, анын пикирин кубаттоочулар жана теориясын коргоочулар софисттер деп аталат, ошондой эле бул кипинин көз карашын кабыл алгандар жана анын мектебин коргогондор ушул ысым менен аталат.

Мындай пикир өтө эле сапдырактык. Мурда эч качан илимден жана акыл-эстен баш тарткан, ушундай лакапты алып жүргөн мындай адам болгон эмес. Байыркылар эч кимди бул ысым менен аташпаган, анткени алар аны софист деп аталган адам менен байланыштырышпаган. Факт жүзүндө алар бул ысым менен адамды анын ишинин, ойлоосунун формасынын натыйжасына жана билгичтик менен жалган айткандыгына жана алдаганына карап, ким экендигине карабай атапкан, (Караңыз; Аль-Фараби Абу Наср Мухаммад “Акыл жана илим жөнүндө” (арабчадан котормо). Алма Ата, “Наука”, 1975, 84-86-б).

Метафизиканын билдирүүсүнүн өзгөчө формасы эклектика болуп

саналат. Эклектика—ар түркүн, көбүнчө карама-каршы идеялардын, көз караштардын, принциптердин жана теориялардын кошундусу. “Эклектика” терминин Александрияда жашаган Потамон (Псылым) киргизген. Ал бул ат менен өзүнүн мектебин ачкан. Эклектика Софистикадан айырмаланып жалпы байланыштын принцибин пайдаланууга, затты ар тараптуу камтууга умтулууга жамынат. Бирок, иш жүзүндө эклектиканын көп жактуулугу жөнөкөй көрүнүш сыяктанат. Анткени, Эклектика заттын ар түрдүү белгилерин формалдуу түрдө айкалыштырып, алардын өз ара чындыгы байланышын чечмелебейт, ушул белгилердин арасындагы башкыны, аныктоочуну иргейт. Мунун өзү эклектикада софистика сыяктуу эле чындыкты бузуп, диалектиканын принциптерин бурмалайт дегендикти түшүндүрөт.

В.И. Ленин негиздерди алмаштырууга, бүтүндүк принциптерин бузууга, эклектиканын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү катары заттарды жана кубулуштарды кароонун объективдүүлүгүнө, ачык-айкындуулугуна көрсөтмө жасаган.

Метафизиканын ар түрдүүлүгү догматизм деп аталат. Догматизм, баарыдан мурда, өнүгүү принцибин төгүнгө чыгарат. Бул мааниде догматизм диалектиканын түздөн-түз карама-каршысы болуп саналат. Ар түрдүү проблемаларды чечүүдө догматизмдин башкы белгиси чындыктын шарттарга, орунга жана убакытка багынып кылыгын таануудан баш тартуу болуп эсептелет. Мурда бир кырдаалдарда анык болгон жоболорду догматчы өзүнүн аныктыгын бардык убактарда сактаган өңдөнүп сенектенген, өзгөрүлбөгөн догмаларга айландырып салат. Таанып-билүү ишинде мындай мамиле жасөө ойдун токтоп калышына, сенектенишине, таанып-билүүнүн дайыма жана мыйзам ченемдүү өнүгүшүнүн зарылдыгын төгүндөөгө алып келет.

Догматизмдин гносеологиялык негизи—чындыкка бир жактуу мамиле жасоо, бир эле мезгилде анын салыштырмалуулугун этибарга албай коюуда андагы чексиз кырдаалды таануу. Психологиялык жактан айтканда догматизм таанып-билүүнүн жана ишкердиктин бир күнү иштелип чыгылган же өздөштүрүлгөн ыкмаларын жана жолдорун дөдөйлүк менен жактоочулукта кыймылсыз жатат. Догматизмдин социалдык башаттары таптык, тайпалык, ал эми кээде субъекттин туруктуу абалын камсыз кылуучу белгилүү жоболорду жана түшүнүктөрдү коргоодогу, сактоодогу жана бекемдөөдөгү жекече кызыккандык менен байланышкан.

Ошентип, диалектика - бул татаал, көп кырдуу окуу. Ал - өнүгүү жөнүндө гана окуу эмес жана таанып билүүнүн усулу гана эмес, ошондой эле аракеттенүүнүн ыкмасы жана дүйнөнү өзгөртүүнүн усулу. Диалектиканын альтернативалары—бул метафизика жана релятивизм.

Метафизикадын өзгөчө ар түрдүүлүгү догматизм, ал эми аны билдирүүнүн формасы эклектика болуп саналат. Софистика— релятивизмди билдирүүнүн өзгөчө формасы.

2. ДИАЛЕКТИКАНЫН МЫЙЗАМДАРЫ

Мыйзам түшүнүгү инсаният коомунун кийинки стадиясында - илим-билимдин тутумдары катары орун алган мезгилде түзүлгөн. Мыйзам— кубулуштардын арасындагы байланыштын маанилүү, туруктуу, дайымкы жана зарыл тиби. Ал өзүнүн жалпы формасында алынган жана өзүнүн көрүнүшүндө типологиялык жактан түркүмдөргө бөлүнгөн шарттар менен салыштырмалуу түзөтүлгөн. Өзүнүн формасы боюнча (кальштамалар түрүндө) инсанияттык билимдин натыйжасы болгон учурда мыйзамдар өзүнүн ички мазмуну боюнча чындыктын объективдүү процесстерин билдирет. Мыйзамдарды таанып-билүү ар кандай илимдин негизги милдети болот.

Аракеттенүү чөйрөсүнүн көз карашынан алганда мыйзамдар жалпы, ар тараптуу жана чектелген тармакта гана колдонулган жекелик деп бөлүнөт. Дialeктиканын мыйзамдары ар тараптуу мыйзамдарга кирет. Анткени, алардын жаратылышта да, коомдо да, ой жүгүртүүдө да ордубар.

А) КАРАМА - КАРШЫЛЫКТАРДЫН БИРИМДИГИНИН ЖАНА КҮРӨШҮНҮН МЫЙЗАМЫ

Табигый жана коомдук кубулуштарды кароодо төмөнкүдөй суроо келип чыгат: алар кандай себептердин натыйжасында өзгөрөт жана өнүгөт, ушул өзгөрүүлөрдүн булагы кайсы? Бул суроого жооп берүү карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамын табууга жардам берет.

Байыркы философтор объективдүү дүйнөнүн заттарынын жана кубулуштарынын ички каршылыгы жөнүндө божомолдорду айтышкан. Мисалы, Гераклит коомдо эркин жарандардын жана кулдардын, байлыктын жана жардылыктын ортосунда карама-каршылыктар бар экендигине көңүл бурган. Ошондой эле ал табияттын бардык кубулуштары да коомго окшоп өзүндө карама-каршылыктарды сактайт деп эсептеген. Ал мындай деп айткан: “Биримдик—бул эки карама-каршылыктан турган нерсе”. Ага төмөнкү сөздөр да таандык: “Күрөш—баарынын атасы жана баарына падыша”. Мында Гераклит

“күрөштүн” астында, баарыдан мурда, коомдогу карама-каршылыктардын ортосундагы күрөштү түшүнгөн. —

Идеализм үстөмдүк кылган жана чиркөө башкы идеалисттик күч болгон феодалдык коомдо биримдиктин жана карама-каршылыктардын күрөшүнүн идеялары өнүгүүнүн булагы катары унуткарып таштоодо болгон. Ошондуктан, бул мезгилдеги философиянын ушул мыйзамына кошулган салым жөнүндө бир нерсе деп айтуу өтө кыйын.

Бирок, Чыгыштын орто кылымдагы философтору ушул мыйзам жөнүндө айтышпаса да, алардын айрымдары ушул мыйзамдын категорияларын иштеп чыгууга белгилүү салым кошушкандыгын белгилеп кетүү керек. Мисалы, Аль-Фараби “Философиялык суроолор жана аларга жооптор” аттуу эмгегинде төмөнкүчө жазган: “Карама-каршы түшүнүктөр - бул бир эле затта бирдей мамиледе жана бир эле мезгилде боло албаган түшүнүктөр. Төрт карама-каршы түшүнүктөр бар: 1) ата жана уул сыяктуу ара катыштагы каршылык; 2) так жана жуп сыяктуу тетирликтеги каршылык; 3) көздөрү таза жана азиз өңдүү ээ болуу менен айрылуунун ортосундагы каршылык; 4) ырастоо менен төгүндөөнүн ортосундагы каршылык”. (Караңыз: М.М.Хайруллаев, Фараби жана философиялык чыгармалар. Ташкент, “Фан”, 1963, 211-б), Мисалы Кайра Жаралуу доорунда ушундай идеяларды Николай Кузанский (1401-1464) жана Джордано Бруно (1548-1600) айтышкан.

Өндүрүш жана илим дүркүрөп өнүккөн мезгилде (XVII-XVIII кк) биримдиктин жана карама-каршылык күрөшүнүн жаш буржуазиялык коомго таандык болгон идеялары, баарыдан мурда, Кант менен Гегелдин философиясында чагылдырылган. Мисалы, Кант чектүү жана чексиз, биримдик жана көптүк, зарылдык жана эркиндик түшүнүктөрүнө каршылык таандык экендигине, ал чындыгында буларга касиеттүү экендигине көңүл бурууну күчөткөн. —

Гегелдин пикири боюнча Канттын антиномиялары (карама-каршылыктар) XV III кылымда карама-каршылыкка үстөмдүк кылган көз карашты сүрүп таштаган. Мында Канттын чектелгендиги каршылыктар материалдык дүйнөгө эмес, ой жүгүртүүгө гана таандык деп эсептегендиктен көрүнгөн, ал тарабынан түзүлгөн антиномиялар ой жүгүртүүнү буза албайт деп корутунду чыгарган. Кант, деп жазган Гегель, “антиномиянын анык жана оң маанисин таанып-билүүгө чейин кире албаган. Антиномиянын чыныгы жана оң мааниси бардык чындык өзүндө карама-каршы аныктамаларды сактоодо турат...” (Гегель. Философия илимдеринин энциклопедиясы. 1-т, 167-б).

Гегель өзү карама-каршылыктар жөнүндө диалектикалык окууга зор салым кошкон. Ал ой жүгүртүүдөгү диалектикалык каршылыктардын ролун өзгөчө ар тараптуу ачып берген. Гегель өнүгүү процессин жаңы биримдикке карай карама-каршылыктарды ачуу аркылуу кыймыл

катары, өзүгүн карама-каршылыгындагы кубулуштардын өтүшү катары караган. Бирок, идеалист Гегелде чыныгы өнүгүүгө материалдык дүйнө эмес, ал тарабынан ойдон чыгарылган “чексиз”, дүйнөлүк идея гана ээ. Бирок, ошенткен менен Гегель идеалисттик философиянын чегинде биримдик жана карама-каршылыктар күрөшүнүн идеялары канчалык мүмкүн болсо, аларды ошончолук терең өнүктүргөн.

XIX кылымдагы табият илими карама-каршылыктар жөнүндө маселе боюнча өтө жаңы маалыматтарды алып келген. Физиктер магнетизм кубулуштарын изилдөө менен магнитти так ортосуна аралашып, түндүк уюл болуп саналган бир кесиндини эмес, а башка түштүк уюл алышкандыгын табышкан. Мисалы, биз кесиндилерди магнитсиздендирсек, анда магниттерде дароо эки уюлу тең жок болуп кетет. Ошентип, мында алар бири-бирине каршы болупса да, бири-биринин жашашына шарт түзүшсө да, карама-каршылыктардын төп келишүүсү болуп өтөт. Бир карама-каршылыктын жок болушу башкасынын жок болушуна, ал эми бирөөнүн жок болуп кетиши башкасынын жок болушуна алып барат, б.а. карама-каршылыктардын биримдигине ээ болот.

Ошол мезгилдин химиясы табиятта бири-бири менен байланышкан жана бири-бирине айланып кеткен карама-каршы реакциялар-диссоциация (молекулаларды бир кыйла жөнөкөй түзүүчү молекулаларга бөлүү) жана ассоциация (молекулалардын пайда болушу) тынымсыз түрдө жүрөт.

Геология континенттердин, деңиздердин, көлдөрдүн, дарыялардын, тоолордун жок болушу жана башка континенттердин, деңиздердин, дагы ушул сыяктуулардын пайда болушу дайыма бири-биринен ажырабаган жана бири-бирине өткөн карама-каршы өзгөрүүлөрдү, бир жерлерде деңиздин түбүнүн чөгүп кетишин жана анын башка жерлерде көтөрүлүп кетишин, жер титирөөлөрдүн жана вулкандардын атылышынын натыйжасында жаңы тектердин пайда болушун жана шамалдан, жууп кетүүдөн улам бузулууну түшүндүрө тургандыгын ачкан.

√ Биологдор ар кандай тирүү жандын денесинде, биринчиден, курчап турган чөйрөдөн (ассимиляция) заттарды өздөштүрүү процесси, ал эми, экинчиден, тиричилик аракетиндеги азыктарды бөлүп чыгаруунун карама-каршы процесси тынымсыз жүрө тургандыгын табышкан. Ушул эки процесс болуп өткүчө айбанат жашай берет. Булардын бирөөнүн токтошу экинчисинин мүмкүндүгүн жок кылат жана айбанаттын жашоосунун токтогондугун, анын өлүмүн түшүндүрөт. √

Бирок, табият кубулуштарындагы өз ара байланышкан карама-каршылыктарды табиятты изилдөөчүлөр гана табышкан эмес. Коомдун турмушун үйрөнүшкөн экономчулар, тарыхчылар жана укук

таануучулар да ушундай карама-каршылыктар менен кадам сайын кагылыпкан. Цивилизациялуу коомдордун мурдагы бүткүл тарыхы курч таптык күрөштүн, кулдар менен кул ээлеринин, кембагалдар менен ак сөөктөрдүн, феодалдар менен крепостниктердин, дагы ушул сыяктуулардын ортосундагы такай кагылышуулардын натыйжасында өнүккөн. Биринчилеринин байлыгы экинчилеринин жакырдыгына өбөлгө болгон. J

Ошентип, табияттын же коомдук турмуштун ар кандай кубулушунда XIX кылымдагы илим бири-бирине айланып кеткен, бири-биринен ажырабаган карама-каршылыктардын төп келишин, окшоштугун тапкан. Ошону менен бирге биз ар кандай буюмдун оң жана терс жагы боло тургандыгы, алардагы бир нерсе өткөндүгү менен байланышкандыгы, ал эми башкасы келечекти көрсөткөндүгү менен ар бир кадам сайын эсептешүүгө мажбур эмеспиэби? Буга бизди ар күнү кайрадан жана кайрадан эсептешүүгө турмуштук тажрыйба, биз ички кайгырууларыбызда ээ болгон тажрыйба үйрөтүп жатат. Гете Фаусттун илебине төмөнкү сөздөрдү камтыган: "...менде эки рух жашайт, экөө тең бири-бири менен ыштымакта эмес". Мындагы поэтикалык образда биздин аң-сезимибиздин, биздин ой жүгүртүүбүздүн, эркибиздин жана сезимдерибиздин мүнөзү, аларды карама-каршы тенденцияларга бөлүү билдирилген.

Ушул илимий жеңип алууларды жалпылаган, толуктаган ойчулдар философтор марксизмдин негиз салуучулары болушкан. Агап айтканда, алар окшоштук жана айырмалоо категориясын иштеп чыгууга зор салым кошупкан, буларсыз жана карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы жөнүндө сөз кылуунун кереги жок.

Өсүмдүк, клетка, айбанат, деп түшүндүргөн Энгельс, өз турмушунун ар бир көз ирмегинде өзүнө теңдеш бирок өзүнөн айырмаланат. Заттарды өздөштүрүү жана бөлүп чыгаруу, клеткалардын дем алуусу, пайда болушу жана өлүшү дайыма болуп турат. Турмушту түзгөн молекулярдык жана башка өзгөрүүлөрдү топтоонун натыйжасында турмуштук фазалар: түйүлдүктүн жашоосу, жыныстык жактан жетилүү, көбөйүү процесси, картаюу, өлүм түрүндө байкалган өзгөрүүлөр болуп өтөт.

Теңдештик жана айырмалоо - ар кандай өзгөрүүчү заттын диалектикалык жактан байланышынын мүнөздөмөсү. Теңдештик башынан тартып эле ушул заттын бүткүл калгандарынан айырмасын-артыкчылыгын өзүнүн зарыл толуктоосу деп эсептейт. Мындан тышкары дайыма болучу өзгөрүүлөр бир нерседе дайыма заттын түрүн өзгөртүп, анын өзү менен өзү теңдештигин салыштырмалуу, толук эмес кылат. Ошондуктан, зат ушул эле өзү жана ошонун өзү эмес деп

ырастоо жөндүү болот.

Ошентип буюмдун өзүнө-өзү жасаган мамилеси теңдештик дегендик болот. ✓ Теңдештиктин мамилеси тараптардын, касиеттердин, тенденциялардын, буюмдардын жана кубулуштардын теңдигин, бирдейлигин, төп келишин билдирет. ✓ Ошондой эле ал бүтүндүктүн келип чыгышын түзгөн бир нече буюмдардын жана кубулуштардын теңдигин, бирдейлигин да билдире алат. Бул буюмдун касиеттери жана жактары толук теңдешүүсү, толук төп келиши жок экендигин жана болбой тургандыгын, теңдештик өзүндө дайыма айырмалоону сактай тургандыгын көздө тутуу керек. ✓ Айырмалоо - бул буюмдун өзүнө өзү жана башка буюмдарга жасаган мамилеси. Мында буюмдардагы жана кубулуштардагы же буюмдар менен ✓ кубулуштардын ортосундагы тараптардын, касиеттердин жана тенденциялардын теңдештиги, бирдей эместиги, төп келбегендиги билдирилет. ✓ Каршылыктагы теңдештик жана айырмалоо категорияларын иштеп чыгууга улуу немец философу Гегель да маанилүү салым кошкон. Ал анык чындыкта бир да зат башка зат жана өзү менен өзү төп келбейт деп белгилеген. ✓ Чегине чейин жеткирилген айырма - карама-каршылык дегендик болот. ✓ Ак жана боз айырмаланат, ал эми ак жана кара карама-каршы. ✓ Карама-каршылыктын биримдиги каршылыкты пайда кылат. Белгилүү болгондой, акыркысы Гегелдин бүткүл философиясынын борбордук категориясы болуп саналат. Каршылык, деп айткан ал, баары бир болот. Өнүккөндүн баары—карама-каршы. "Демек, жашаган нерсе өзүндө каршылыкты канчалык сактаса, ал ошончолук жапай берет... Эгерде жашаган нерсе өзүндө каршылыкты сактай албаса, анда ал жаңдуу бирдик эмес, негиз эмес жана каршылыкта кыйроого учурайт".

Жаңылыштыктарды, жалган каршылыктарды болтурбоо үчүн жөн гана карама-каршылыктарды жана диалектикалык карама-каршылыктарды айырмалоо керек. Айрым шкалада "чектелген", акыркы орундарды ээлеген заттардын (кубулуштардын, процесстердин) касиеттерди карама-каршылык болуп аталат. Карама-каршылыктын мисалдары: жогору-төмөн, кирүү-чыгуу, оң-сол, кургак-нымдуу, ысык-муздак д.у.с. Бир эле мезгилде бири-бирине өз ара каршы келген жана бири-биринен өз ара талап кылган бул же тигил бүтүн өзгөрүүчү заттардын (кубулуштар, процесстер) жактары, тенденциялары диалектикалык карама-каршылык деп түшүнүлөт. ✓

Диалектикалык карама-каршылыкка биримдик, өз ара байланыш таандык: алар бири-бирин өз ара толуктап, өз ара сиңишет, өз ара татаал түрдө аракеттенишет. Алардын ортосундагы мамиле динамикалык мүнөздө болот. Алар бири-бирине өтүүгө, орун ал-мантырууга жөндөмдүү келишет. Алардын өз ара өзгөрүшү эртеби же кечпи анын жактары болуп саналган заттын өзүн өзгөрүүгө алып келет. Ал эми

алардын байланышы бузулган учурда алар бири-бирине карама-каршы болбой калышат. Диалектикалык карама-каршылыктар жөнүндө бөлөк-бөлөк, айрым бүтүндүктүн чектеринде алардын каршылык биримдигинен тышкары сөз кылуунун кажети жок. Карама-каршылыктардын биримдиги ар түрдүү өңүттө болот.

Мындай өңүттөр кеминде төртөө: 1) материалдык бүтүндүк тутумунун курамындагы өз ара толуктоо, байланыш катары биримдик; 2) карама-каршы тараптардын тең салмактуулугу, тең аракеттенүүсү катары биримдик; 3) бир карама-каршылыктын экинчисине өтүү мүмкүндүгү катары биримдик (тутумдагы абалдын өзгөрүү маанисинде); 4) убактылуу биригүүнүн мүмкүндүгү, ар түрдүү багытталгандыктын шарттарындагы (полярдык жана жаңжалдашуу абалында) "бирдик" катары биримдик.

Карама-каршылыктардын биримдигинин сапаттык жагы биринчи, үчүнчү жана төртүнчү өңүттөрдөн ал эми сандык жагы экинчи өңүттөн билдирилет. Биримдик буюмдун же кубулуштардын бүткүл мазмунун түздөн-түз мүнөздөйт, ал буларды кандай болушса, дал ошондой жасайт. Биримдик бүтүндүк сапатты, табиятты, буюмдун маанисин түздөн-түз шарттайт. Бирок, үстүртөн, метафизикалык ой жүгүртүү биримдик түшкүрүнөн анын ички өзүн-өзү төгүндөөсүн, каршылыгын табат.

Карама-каршылык түшүнүгү менен бир катарда "каршылык" түшүнүгү бар. Бири-бирин божомолдогон тараптардын, касиеттердин, тенденциялардын өз ара чыгарыш салышы, өз ара төгүндөөсү каршылык деп аталат.

Буюмдардан жана кубулуштардан дароо жана түздөн-түз каршылыкты табуу мүмкүн эместигин белгилеп кетүү керек. Анткени, алар кубулуштардын бетинде жатпастан, заттардын ички терең мааниси менен байланышкан. Аларды табуу үчүн теориялык ойдун олуттуу күч-аракети талап кылынат. "Азырынча бир буюмдардын ар бирин өзүнчө, бирин экинчиси менен бир катарда жана биринен кийин бирин кыймылсыз жана жансыз катары караганыбызда, -деп белгилеген Ф.Энгельс, - биз чынында эле алардагы эч кандай каршылыкка урунбайбыз. Биз мындан белгилүү касиеттерди табабыз, алардын анча-мынчасы жалпы, анча-мынчасы ар түрдүү же ал тургай бири-бирине каршы турушат, бирок ушул акыркы учурда алар ар түрдүү буюмдардын арасында жайгашышкан, демек өздөрүндө эч кандай каршылыкты сакташпайт... Бирок, биз буюмдарды алардын кыймылында, алардын өзгөрүшүндө, алардын жашоосунда, алардын бири-бирине өз ара таасир тийгизишинде карай баштаганыбызда иш таптакыр башкача болот. Мында биз дароо эле каршылыкка урунабыз." (Чыг., 20-т., 123-б).

"...Турмуш каршылыктардан алдыда жүрөт, - деп баса белгилеген В.И.Ленин, - алгачкы ирет өңдөнгөндөй кишинин акылына караганда

жаңдуу каршылыктар көп эсе байыраак, ар тараптуураак, мазмундуураак.” (ИСС., 2-т., 219-б). Заттагы же коомдук тутумдагы каршылыктардын нак болгондугун гана бекемдебестен, аларга көрсөтүү менен... аларды анализдөө жана алардын келип чыгышын, өнүгүшүн жана тенденциясын түшүндүрүү керек...” (ИСС., 2-т., 226-б),

Каршылык диалектикалык жана логикалык же субъективдик деп айырмаланат. Буюмдардын өздөрүндө, кубулуштардын өздөрүндө биздин өзүбүзгө багынычсыз, биздин алар жөнүндө бир нерсе билгендигибизге же билбегендигибизге багынычсыз жашырынган каршылыктарды объективдүү же анык жана диалектикалык, ал эми кээде турмуштук деп аташат. Булардан башка да каршылыктар бар, аларды биз туура ойлой албагандыгыбыздан улам өзүбүз пайда кылабыз. Аларды логикалык же формалдуу логикалык (субъективдүү) деп аташат. Эреже катарында, алар таксыздыктын, шалаакылыктын, ыраатсыздыктын, логикалуу ойлоно билбегендиктин натыйжасы болуп саналат.

Каршылыктар өз алдынча жаңы сапатка өтүүнү, б.а. өнүгүүнү али бери камсыз кыла алышпайт. Каршылыктар көрүнөө болушу ыктымал, бирок ушул деңгээлде өнүгүүнүн орду болбойт. Бул жагдайдан алганда каршылыктын жалпылыгы өнүгүүнүн жалпылыгына окшошойт. Өнүгүүнүн булагы болсун үчүн каршылыктар чечилүүгө тийиш. Катуу мааниде айтканда каршылык түшүнүгү өзүндө каршылыкты жеңүү жөнүндө түшүнүктү камтыйт, анын натыйжасында каршылыктар жана аларды жеңүү болгон жерде өнүгүү болот деп ырастоо мүмкүн. Диалектикалык каршылыктын жалпы теориясы чечүүнүн негизги формалары катары чындыктын каршылыктарын аныктайт: а) карама-каршылыктардын бири-бирине, ушуга ылайык жогоркураак формаларга өтүшүн; б) карама-каршылыктардын бирөөнүн жеңишин; в) тутумду түп-тамырынан бери кайра курууда эки карама-каршылыктын тең жок болушун (өлүшүн) ж.б., каршылыкты ар кандай чечүүдө сапаттык жактан өзгөрүүнүн болушун, б.а. төгүндөөдө.

Өнүгүү этап боюнча болуп өтөт, бирок каршылыктын өзүн өнүктүрүүнүн этабынын проблемасы жеткиликсиз изилденген. Бирок, төмөнкүдөй этаптарды же абалдарды бөлүүгө болот: 1) гармония, 2) дисгармония, 3) жаңжал. Аристотель боюнча гармония— “кайчылаштыктын келишүүсү” дегендик, Социалдык структуралардын арасында максаттардын, жоболордун (“гармония”—“жөнгө салгандык”, “ынтымактык”, “бирдей жаңыргандык”) биримдиги табылганда гармониялуу болот. Айырмасына карабастан социалдык аракеттенүүнүн негизги кызыкчылыктары жана принциптери өз ара ылайык келиши менен артыкчаланган социалдык-таптык структура гармониялуу келет.

Дисгармония жалпы структуралардын начарлашы, карама-каршылыктын бир тарабын экинчисинин эсебинен өнүктүрүү менен байланышкан. Ал карама-каршылыктардын ортосундагы өз ара мамилелердин пайда болушу, тереңдеши жана курчушу, ар түрдүү багытталгандыкты жана өз ара төгүндөөнү жеңүү менен мүнөздөлөт. Ал эми жаңжалда (латынча которгондо—“кагылышуу”) карама-каршылыктардын курчуган абалы чегине чейин жетет, мунун өзү өнүгүп жаткан материалдык тутумдун жашагандыгына күмөн туудурат.

Биз жогоруда белгилегендей, буюмдардагы карама-каршы жактар өз ара тынч эмес жана айырмасыз мамиледе турушат. Алар өз ара аракеттенишет жана кагылышат. Башкача айтканда, алар өз ара күрөшүшөт. Мына ушундан карама-каршылыктардын күрөшү карама-каршылыктардын өз ара аракеттенүүсү, кагылышуусу дегендик, анын процессинде алардын өз ара төгүндөөсү болуп өтөт. Эгерде коомдук турмушта карама-каршылыктардын күрөшү философиялык мааниде социалдык тайпалардын, адамдардын чыныгы күрөшүнө, алардын чыныгы кызыкчылыктарынын, дагы ушул сыяктуулардын кагылышуусуна киргизилиши мүмкүн болсо, анда табиятка ылайыктап көргөндө “күрөш” деген сөздүн маанисин сөзмө-сөз түшүнүүнүн кереги жоктугун белгилеп кетүү өтө маанилүү. Калыбы, “күрөш” термини бардык кубулуштарга карата атайын мааниге ээ. Мында “күрөш” деген сөз метаформалык түрдө колдонулат.

“Ар кандай өнүгүүнүн башталышы,- деп белгилеген Ф.Энгельс,- ар бирин карама-каршылыктарга бөлүү, алардын ортосундагы күрөш жана аларды чечүү”. В.И.Ленин төмөнкүчө жазган: “Биримдикти өз ара каршы келүүчү эки карама-каршылыкка бөлүү жана алардын ортосундагы күрөш өнүгүүнүн булагын түзөт. Өнүгүү—карама-каршылыктардын күрөшү дегендик”. Ошентип, карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын мааниси бардык буюмдарга жана процесстерге ички каршылыктар тийиштүү экендигинде жатат. Анткени, алар өз ара байланышкан жана бири- бирине каршы келүүчү карама-каршы жактардын жана тенденциялардын биримдигин түзөт. Бул карама-каршылыктардын күрөшү чыныгы буюмдардын жана кубулуштардын кыймылынын, өзгөрүшүнүн, өнүгүшүнүн булагы, себеби болуп чыгат.

Карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын маңызы күрөштүн чексиздигинин, карама-каршылыктардын биримдигинин салыштырмалуулугунун принциби болуп саналат. “Карама-каршылыктардын биримдиги (төп келүү, теңдептик тең аракеттенүү),-деп жазган Ленин,-шарттуу, убактылуу, өтмөлүү, релятивдүү. Өнүгүү, кыймыл чексиз сыяктуу эле күрөш да чексиз”. (ПСС, 29-т.,317-б). Карама-каршылыктардын биримдигинин

сальштырмалуу мүнөзү азырынча ушул зат, ушул кубулуш, ушул сапаттык абал болгон соң анын орду болгондугунда турат. Карам-каршылыктардын биримдиги “убактылуу”, “өтмөлүү”. Анткени, заттардын жана кубулуштардын өздөрү өтмөлүү. Карам-каршылыктардын күрөшү чексиз мүнөзгө ээ. Себеби, күрөш дайыма, бардык шарттарда, заттардын жана кубулуштардын ар кандай сапаттык абалдарында болуп өтөт. ✓

Ошентип, карама-каршылыктардын биримдиги сальштырмалуу, ал эми күрөш чексиз. Өнүгүүнүн булактары чыныгы дүйнөнүн буюмдарынын жана кубулуштарынын өзүндө турат. Инсаният мындай тыянакка дароо жана күтүүсүздөн келген эмес.

Байыркы убакта адамдын жүрүм-турумундагы бардык өзгөрүүлөрдүн булагы өзүндө гана камтылбастан, бардык объекттердин кыймылдарынын, өзгөрүүлөрүнүн булагы ушул объектилердин өзүнө камтылган деп эсептелген. Ошентип, алар азыркы түшүнүктөргө жакын болгон. Алардын ичинен айрымдары, мисалы, Платон денесиз жанды кыймылдын булагы деп эсептеген жана аны космоско каттаган. Гераклит байкоо жүргүзгөн, “бирөөлөрүн кул, ал эми экинчилерин эркин” кылган тагдыр күрөш жана согуштар аны коомдук турмуштагы карама-каршылыктардын күрөшүнүн зор ролу жөнүндө ойго түрткөн. Ал бул ойду табиятка тараткан. Гераклит боюнча апын ар кандай объектисинин өзгөрүү булагы ошол объектинин өзүндө болгон.

✓ Кыймылдын булагына карата ушундай көз караштар менен бирге аларга карама-каршы турган бапкалары да болгон. Биздин алыскы бабалар бардык кыймылдагандын, өзгөргөндүн жана өнүккөндүн артынан өзгөчө укмуштуу жандарды байкашкан, алар өз эрки боюнча ушул өзгөртүүлөрдү пайда кылышкан. Зевс (гректердин жогорку кудайы) каарданып чагылганды ыргыткан жана күндү күркүрөөгө мажбурлай алган. Пассейдон (деңиз бийлөөчүсү) кишилердин өлүшү үчүн деңизге катуу толкун жөнөтүп, жерди титирөөгө мажбурлаган, ал эми Афина (гректердин аял кудайы) душмандар коркунуч туудурган кемелерди катуу туман менен жаап салган. Ошону менен бирге биздин ар бирибиз дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде азырынча адам кол арабаны түртсө, ал айланып жылат жана аны токтотуп койсо, тынч турат деп айта алабыз. Ушуга окшогон мисалдарды санагысыз келтирүүгө болот. Алардын сансыз көптүгүн байкоо ар кандай объектинин кыймылы же өзгөрүшү сырттан аныкталат, кыймылдын, өзгөрүүнүн же өнүгүүнүн себеби өзгөрүүчү объектинин өзүндө эмес, а андан тышкары - ага сырттан таасир тийгизүүчү объектиде турат деген корутундуга алып келиши мүмкүн. Ушул таасир тийгизүүнүн токтошу менен бул объектинин өзгөрүшү же кыймылы токтоого тийиш. Аристотель ушундай көз карашты — “кыймылдоочу жалпысынан

сырттан кыймылга келүүгө тийиш” дегендикти туткан.

Өнүгүү булагынын проблемасын түшүндүрүүдө философиянын тарыхында эки концепция—метафизикалык жана диалектикалык концепция түзүлгөн.

XVIII кылымда механика бир тело башка тело менен кыймылга келтирилгенден кийин чексиз убакыт бою кыймылдаган (же кыймылсыздык) абалда кала берет кандайдыр бир башка тело аны ушул абалдан чыгармайынча ошондой абалда кала берет деп аныктаган. Ньютондун биринчи мыйзамынын мазмуну ушунда жатат. Ал эми муну менен Аристотелдин көз карашы четке кагылган, анын көз карашы боюнча тело аны кыймылга келтирген күч таасир тийгизгенде гана кыймылга келет. Бирок, Аристотелдин жогоруда келтирилген ырастоосу механика тарабынан негизделген болуп чыккан. Механика асмандагы жана жердеги телолордун кыймылына биринчи жолу тажрыйба менен бекемделген теориялык түшүндүрүү бере алган. Андан азыр материя кыймылсыз, б.а. өзүн-өзү кыймылга келтирүү жөндөмдүүлүгүнөн ажыраган, ар кандай материалдык объектинин табигый абалы—толук кыймылсыздык, андан аны сырт жактан түртүү гана алып чыгат деген зарылдык менен тыянак чыгаруу керек эле. Бул көз караш илимпоздордун акылын ээлеп алган. Илим, деп белгилеген Ф.Энгельс, “акыркы себеп катарында табияттын өзүнөн түшүндүрүлбөгөн, сырттан болгон түрткүнү бардык жерден издейт жана табат”. Ошол доордун ойчулдарынын пикири боюнча бул түрткүнүн “эгедери” кудай гана болушу мүмкүн.

Жалпы жонунан XVII жана XVIII кылымдарда окумуштуулардын жана философтордун басымдуу көпчүлүгү туткан метафизикалык концепция ушундай. Ушундай “кыймыл концепциясында кыймылдын өзү, анын кыймылдатуучу күчү, анын булагы, анын мотиви (же ушул булак сыртка алынып барылат—кудай, субъект, etc) көлөкөдө калат”. (В.И. Ленин. ПСС. 29-т., 317-б).

Өнүгүүнүн ушул концепциясынын философиялык сындоосу менен XIX кылымдын башында Гегель чыккан, ал “бир нерсе гана өзүндө каршылыкка ээ болсо, ал кыймылдайт” деп далилдеген. Ал мааниси боюнча өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын түзгөн, бирок идеалисттик негизде түзгөн. Марксизм классиктери бул маселе боюнча Гегелдин идеяларын материалисттик көз караштан башкача түшүнүшкөн. Башкача айтканда алар өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын түзүшкөн.

Ушул концепцияга ылайык карама-каршы багытталган аракеттенүүлөр, б.а. тенденциялардын, процесстердин объектисине ич жагынан таандык болгон күрөш анын кыймылынын, өзгөрүшүнүн жана өнүгүшүнүн башкы булагы болуп саналат. Сырттан объектиге

тийгизилген таасир да анын кыймылына, өзгөрүшүнө жана өнүгүшүнө аздыр-көптүр сезилерлик таасир көрсөтөт, бирок бул таасирлер экинчилик: алардын өлчөмдөрү жана мүнөзү бир кыйла өлчөмдө өзгөрүлүүчү объектиге ич жагынан таандык болгон кыймылдын булагы менен аныкталат.

Кыймылдын ушул булагынын ролун ич жагынан объектиге таандык болгон негизги, спецификалык, башкы карама-каршылыктардын күрөшү ойнойт.

Диалектикалык-материалисттик концепцияда “башкы көңүл кыймылдын өзүнүн булагын таанып-билүүгө умтулат. Бул концепция “өтө керектүү”, бир гана ал “бир кышкасыздыкка”, “акырындыктын үзүлтүгүнө”, карама-каршылык айланууга “, эскинин жок болушуна жана жаңынын келип чыгышына ачыгыч берет. (В.И. Ленин. ПСС. 29-том, 317 - бет)

Белгилүү болгондой, диалектика үчүн өнүгүү процесси сандык өзгөрүүлөрдүн, алардын өз ара өтүшүнүн биримдиги дегендик болот. Ал эми метафизика өнүгүүнүн жөнөкөй, жалпы жана түбөлүктүү өсүш, дайыма жашаган сапатта жогорулатуу жана төмөндөтүү катары түшүндүрүп, сапат менен сандын ички өз ара мамилесин этибарга албайт. Андан ары диалектика өнүгүү булагы жөнүндө маселени чечүү менен дүйнө жөнүндө иштелип чыккан бардык билимдин мазмунуна кайрылып өнүгүү процессинен ички өздүк күч катары карама-каршылыктардын “күрөшүн” негиздейт. Метафизика бул булакты өнүгүп жаткан процесстердин чегинен тышкары алып чыгып, ал өнүгүүдөн тышкары-кудайда, субъектиде, дагы ушул сыяктууларда болот деп түшүнөт.

Метафизикалык концепция өнүгүүнүн багытталышы жөнүндө суроого бир жактуу жооп кайтарат. Өнүгүү процесси жаңы келип чыкпаган бир эле абалды кайталоо, б.а. эки учу бириктирилген тегерек боюнча жасалган кыймыл дегендик болот. Өнүгүүнүн диалектикалык концепциясы өнүгүүнү айланма тегерек катары түшүнүүдөн айырмаланып, өнүгүү түшүнүгүн бир кыйла жогорку негизде басып өтүлгөн баскычтын кайталанышы катары, спираль боюнча өнүгүү катары карайт, ал эми анда жеңүү да, кайталоо да жана жаңынын келип чыгышы да, кайталанбастыктын учуру да бар.

Биз жогоруда белгилегенибиздей, метафизика чындыгы маанисиздик болуп саналбайт. Диалектика үчүн метафизиканын бардык өтө маанилүү принциптери салыштырмалуу түрдө гана чындыгы болуп эсептелет. Буюмдарды жана процесстерди бири-биринен толук ажыратуу эмес, а салыштырмалуу обочолонгондук, алардын толук өзгөрүлбөстүгү эмес, а салыштырмалуу туруксуздугу, кыймыл жана өнүгүү үчүн жогорку чөйрөнүн толук мааниси эмес, а өнүгүп жаткан

процесстин өз кыймылы үчүн тышкы айлананын салыштырмалуу мааниси- диалектика принциптердин салыштырмалуу рационалдык мазмунун сактоо менен метафизиканын принциптерин ушундай түшүндүрөт, (А.Лукиянов.Натурфилософиядан аң-сезимдик - диалектикалык табият илимине карай. Кисв, Вешя мектеби,1981, 148-154-6). Марксизмдин негиздөөчүүлөрү өнүгүүнүн эки концепциясын карама-каршылык катары карашкан. Бирок, эки концепция тең узак тарыхка ээ экендигин көздө тутуу керек. Алар дайым эле карама-каршылыктар болгон эмес. Өнүгүүнүн метафизикалык концепциясы өнүгүүнүн диалектикалык концепциясы философияда толук бойдон так түзүлгөн жана өнүгүүнүн метафизикалык түшүндүрүүсүнө каршы турган учурда гана диалектикалык концепциянын карама- каршылыгы (жана төгүндөө) болуп калат. XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында дал ушундай болгон.

В.И. Ленин Гегелдин диалектикасынан "ойдун тарыхынын жалпылоосун" көргөн. Бул өнүгүү теориясы катары материалисттик диалектикага, ошондой эле метафизикага тиешелүү. Ошондуктан, өнүгүүнүн диалектикалык жана метафизикалык концепциясын баалоого ачык-айкын -тарыхый жактан мамиле жасоо зарыл.

Өнүгүү концепциясын аныктоо жана алардын диалектикалык жана метафизикалык жактан ар түрдүүлүктүн айырмалоо менен Лениндин байыркы философтордун диалектикасын гана биринчи ар түрдүүлүктүн -тарыхый башталышы деп эсептеген. Бирок, биз мурда белгилегенибиздей, өнүгүү идеясы байыркы окумуштуулар тарабынан жалпы формада гана айтылып, аларда илимий жактан түшүндүрүүгө ээ болгон эмес.

Кыймылдын жана өнүгүүнүн ички булагы карама-каршылыктар жөнүндө ойду биринчи жолу немис мистиги Якоб Боме (1575-1624) айткан. Ал факт жүзүндө окшоштуктан айырмалоо аркылуу карама-каршылыкка чейин буюмдардын орноо идеясын, б.а. биримдикти карама-каршылыктарга бөлүү катары өнүгүүнүн диалектикалык концепциясын жана алардын ортосундагы күрөштү баамдаган.

XVII-XVIII кылымдардагы илимде жана философияда өнүгүү теориясынын тармагында диалектика менен метафизиканын карама-каршылыгы али-бери болгон эмес. Түрлөрдү өзгөртүү жөнүндө ошол мезгилдеги окуялар, жалпысынан өнүгүүнүн метафизикалык концепциясынын чегинде калышкан Дидронун, Линнейдин, Ламарктын эволюциялык түшүнүктөрү ой жүгүртүүнүн диалектикалык ыкмасынын тарыхый даярдыгын жана орун алышын пайда кылган. Дидронун, Руссонун жана XVIII кылымдагы агартуу философиясынын айрым башка өкүлдөрү салттык-метафизикалык түшүнүктөрдүн чегинен белгилүү түрдө чыгышкан. Бирок, өнүгүүнүн диалектикалык

концепциясы менен анын карама-каршысынын ортосундагы күрөш XIX кылымда гана кулач жаят, (караңыз; XIV-XVIII кылымдардагы диалектиканын тарыхы. М., “Мысль”, 1974, 29-б).

Метафизика табият сыноочуларда жана философтордо алгачкы ирет кандай формада чыкса, ошол формада үч принципке—дүйнөнүн кубулуштарынын бири-биринен жалпы ажырашына, дүйнөнүн өзүнөн толук өзгөрүлбөстүгүнө, дүйнөнү дайыма өз абалын кайталаган кыймылга келтирүү үчүн зарыл болгон эң алгачкы аракеттенүүгө негизделген. Табият илиминде XVIII кылымда жана XIX кылымдын биринчи жарымында жасалган ачылыштардын натыйжасында Ф.Эпчелстин ою боюнча метафизиканын ушул формасы кыйрай баштаган. Ал эми аны жаңы форма алмаштырган. Анын артыкчаланган белгиси өнүгүү идеясын ташуу жана ушул өнүгүүнүн маанисин бурмалоо болгон.

Изилдөөнүн ар бир айрым кырдаалында, ар бир айрым тармагында жалпы өнүгүүнүн, байланыштын идеяларын колдонуунун кыйынчылыктары табият изилдөөчүлөрдө диалектикалык жактап ойлоо билгичтигинин жоктугуна барабар катары өнүгүүнүн метафизикалык концепциясынын пайда болушунун түздөн-түз негизи болгон, муну В.И.Ленин “Философиялык дептерлеринде” сыноодо анализине кабыл алган. Эгерде мурдагы метафизика дүйнөнү өнүктүрүүнү тааныбаса, анда жаңы метафизика өнүгүү идеясын тааныган же аны тааныбай коюуга болбойт эле. Анткени, табият илимин өнүктүрүү табият жөнүндө түшүнүктөрдү кыймылсыз жана сенектенген маани катары көптөрүн таштаган жана алардын кадырын кетирген. Ошол түшүнүк инсаният тарыхынын чыныгы жүрүшүнө алып келген.

Метафизиканын пайда болгон формасынын мурдагысынан башкы айырмасы өнүгүү идеясын таанууда—идея өзү, анын мааниси өлтүрүлгөн учурда болгон. XX кылымда (XIX кылымдын аягында да) “өнүгүү принциби менен” “баары келишинет”. Ооба, деп бскемдеген В.И.Ленин, ушул үстүртөн, ойлонулбаган, кокустан, филистердик “келишүү”—ушул өңдүү эле келишүү, аны менен чындыкты муундурушат жана одонолоштурушат.” (В.И.Ленин, ПСС. 29-т., 229-б).

Жаңы метафизикалык” усулдун мааниси өнүгүүнүн сапатсыз секириктерсиз жана өтүүлөрсүз анык эволюциялык процесс катары кабыл алынгандыгында, “төңкөрүштүк” секириктердин тарыхта ажыратылган, даярдалбаган, кокустан пайда болгон кырдаал катары таанылгандыгында, андан калса социалдык төңкөрүштөрдүн маанисинин бурмалангандыгында, ички каршылыктардын ар түрдүү тараптары тышкы механикалык өз ара аракеттенүүлөрүнө бириктирилгендигинде жана башкы нерсенин – өнүгүүнүн булагы жана

кыймылдоочу күчү катары ички каршылыктардын чечүүчү ролунун төгүндөлгөндүгүндө турат. В.И. Лениндин “бир жактуулуктан эркин түрүндөгү” өнүгүү жөнүндө окуу катары диалектика тууралуу айткан сөздөрдү дал өнүгүүнү “жаңы метафизикалык” таанууга жана түшүнүүгө каршы батытталган.

Ленин тарабынан өнүгүүнүн эки концепциясы жана диалектикалык түшүнүүнүн метафизикалык түшүнүүдөн түп-тамырынан бери айырмаланышы жөнүндө маселенин коюлушунун өзү бир кыйла өлчөмдө анын коомдук өнүгүүнүн маркстык теориясын бурмалоого каршы күрөшүнүн натыйжасы болуп саналган

Б) САНДАН САПАТКА ӨТҮҮНҮН ЖАНА ӨЗГӨРТҮҮНҮН МЫЙЗАМЫ

Сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы анын буюмдардын кыймылынын жана өнүгүшүнүн ички “механизмин” мүнөздөгөндүгүндө, алардын өзгөрүүлөрү эмнеден баштала тургандыгын жана алар эртеби же кечпи эмне менен бүтөрүн көрсөткөндүгүндө турат.

Башка сөз менен айтканда бул мыйзам өнүгүү процессинин, эскиден жаңыга өтүү жолдорунун жана формаларынын мүнөзүн ачып берет. Бул мыйзамдын мазмуну жана мааниси анын негизги категорияларынын - “сапаттын”, “касиеттин”, “сандын”, “ченемдин” өз ара байланышын анализдөө аркылуу ачылат.

“Сапат” категориясы эң байыркы философиялык категориялардын бири болуп саналат. Буга ар түрдүү мезгилде ар кыл мазмун кошушкан. Сапат өзүнүн категориялык маанисин биринчи жолу Аристотелдин философиясынан алат. “Сапатты, деп жазган Аристотель, - мен заттар эмненин натыйжасында ушундай деп аталып калганын атаймын.” (Чыг., 4 томдук, 2-т., 72-б). Демек, ал сапаттын астында заттардагы кандайдыр бир башкы, маанилүү нерсени түшүнгөн. Анын натыйжасында ал башкалардан айырмаланат жана чындыкта кандай болсо, дал ошондой болуп саналат. Жалпысынан сапатты ушундай түшүүнү Орто кылым доорундагы философияда да сакталып калган. Жаңы мезгилдин философиясында сапат категориясы ар өңүттөрдөн, көбүнчө сапаттарды “биринчиге” жана “экинчиге” бөлүү көз карашынан каралат. Бирок, мааниси боюнча бул мезгилдин философтору “сапат” жана “касиет” категорияларын окшоштуруунун чегинен тышкары чыга алышкан эмес.

Марксизмге чейинки философияда сапат проблемасын диалектиканын позициясынан Гегель тарабынан кыйла терең жана ар тараптуу иштеп чыккан. Баарыдан мурда, Гегель тарабынан сапатка берилген кеңири белгилүү аныктаманы келтиребиз, бул аныктама анын

эмгектеринде бир нече жолу кездешет. “Сапат биринчи кезекте,- деп жазган ал,-бытие менен окшош аныкталгандык, ошон үчүн бир нерсе өзүнүн “сапатын” жоготкондо ал эмне болсо, андай болбой калат.” (Чыг., 1-т., 216-б). “Сапат” жөнүндө Гегелдин ушул жана башка айткандарын анализдөө принципти Гегель Аристотелге окшош сапатты айрым тарап катары, заттын мүнөздөмөсүн затка таандык айрым белги катары түшүнгөн, белги аркылуу бул заттын сапаттык аныктама алгандыгын түшүнгөн деген тыянакка алып келет.

Гегель сапат дал ушул табигый буюмга таандык, ал өзүнчө жашай албайт деп бир нече жолу айткан. Бул идея марксизм-ленинизм классиктери тарабынан андан ары өнүктүрүлгөн. Ф.Энгельс сапат заттарсыз жана кубулуштарсыз жашай албайт деп белгилеген. Ал төмөнкүчө жазган: “...сапаттар эмес, а сапатка, андан калса сансыз көптөгөн сапатка ээ болгон буюмдар гана жашашат”. (Чыг., 20-т., 547-б). В.И.Ленин ар бир зат кандайдыр бир бирөөнө гана эмес, башка касиеттердин, сапаттардын, калган бардык дүйнө менен өз ара мамилелердин жана обочолонуунун санаксыз санына ээ экендигин көрсөткөн. Марксизм-ленинизм классиктеринин бул айткандары зор методологиялык мааниге ээ.

Бирок, ошенткен менен бул канчалык таң каларлык болсо да, материалдык объекттин бир же көптөгөн сапаттарга ээ боло тургандыгы жөнүндө маселе биздин философиялык адабиятта жандуу талкуунун предмети болуп саналат. Көп сапаттуулук идеясынын жактоочулары жогоруда марксизм-ленинизм классиктеринин айткандарына таянуу менен ар түрдүү формадагы, ар түрдүү өз ара аракеттенүүдөгү бир эле ички касиет жана тарап ар түрдүү сапаттар катары чыгат, б.а. зат көптөгөн аныкталгандыктарга же сапаттарга ээ болуп таанылат деп негизденишет. Ар түрдүү буюмдар гана ар түрдүү сапаттарга ээ болбостон, ар бир айрым зат, ар бир кубулуш ушул заттын, кубулуштун чегинде көптөгөн сапаттарга ээ.

Көп сапаттуулук идеясынын каршылаштары буюмда бир нече ички аныкталгандыктар болушу мүмкүн эмес, опондуктан көп сапаттуулук да болушу мүмкүн эмес деп эсептешет. Мисалы, авторлордун бири объекттин сапаты анын ички жана тышкы факторлорунун айрым биримдиги болуп саналат, ал эми көп сапаттуулук жөнүндө көп кылыпкан учурда бул объекттин көп касиеттери бар, б.а. факт жүзүндө сөз “көп касиеттүүлүк” жөнүндө жүрүп жатат дегендикти билдирет деген түшүнүктө жол табат. Ошентип, анын көз карашы боюнча сапат категориясынын мазмунун касиет менен окшоштурсак, анда көп сапаттуулук идеясына каршы бир нерсе деп каяпа айтуу кыйын. Биздин көз карашыбызча, заттын же кубулуштун сапатынын ролунда алардын ар кандай тараптары же мүнөздөмөлөрү, ар кандай касиеттери чыга алышат.

Бирок, аларды кароонун бүтүндөй шартында гана ошенте алышат. Бул жобо менен заттын же кубулуштун “көп сапаттуулук” проблемасы өтө бир жактуу чечилет: зат тараптардын жана мүнөздөмөлөрдүн чексиз санына да канчалык ээ болсо, ал “сапаттардын” чексиз санына да ошончолук ээ болот. Ошону менен бирге табият өзүнүн түздөн-түз бүтүндүгүндө таанып-билүүчү субъекттин алдында эч качан “толук бойдон” тура албастыгын көздө тутуу керек. (В.И. Ленин, ПСС. 22-т., 164-б). Ар бир зат жана кубулуш айланадагы чындыктын башка заттары жана кубулуштары менен чексиз санда өз ара байланышка жана өз ара аракеттенүүгө объективдүү түрдө кире алат. Бирок, бул чексиздик маанилүү болуп саналбайт. Зат же кубулуш өздөрү үчүн мүмкүн болгон бардык байланыштарда эч качан дароо боло албайт: бул үчүн жашоонун мүмкүн болгон бардык шарттарынын бир мезгилде нак болушу зарыл, ал эми бул принципте аткарылбас нерсе. Ошондуктан, ар бир айкын учурда зат байланыштардын жана өз ара аракеттенүүлөрдүн чектелген, акыркы санына гана кирүү мүмкүндүгүнө ээ.

Ошентип, бир эле мезгилде заттын бардык болгон сапаттарын табуу же байкоо практика жүзүндө мүмкүн эмес.

Маркстык философиялык адабиятта сапат категориясы жөнүндө гегелдик көз карашка жакын пикир айтылат, ага ылайык сапаттын маанилүү кырдаалы заттын бытиеси менен окшош болгон анын айрым бүтүндүгү, аныкталгандыгы болуп саналат, зат өзүнүн сапатын жоготуу менен мурда кандай болуп саналса, андай болбой калат. Мисалы, “сапат бир буюмду экинчисинен айырмалоого мүмкүндүк берүү, окшоштуруу, карама-каршы коюу, салыштыруу, бириктирүү, ажыратуу жана жалпысынан буюмдарды бытиедө гана эмес, практика жүзүндө аң-сезимде да конструкциялоо дегендик.”

Аныктамалардын башка варианттарында сапат касиет түшүнүгү аркылуу касиеттердин жыйындысы, касиеттердин органикалык биримдиги, касиеттердин өз ара бир бүтүндүккө органикалык түрдө байланышкан көптүгү катары аныкталууга тийиш экендиги жөнүндө пикир айтылат. Мисалы, “ушул заттын же кубулуштун бардык касиеттеринин жыйындысы—алардын бүтүндүгүндөгү анын сапаты дегендик. “Сапат - касиеттердин “бир тутамы” сыяктуу дегендик.”

Касиет аркылуу сапатты аныктоого аракет жасоо бир топ каршылыктарга алып келет. Атап айтканда, толук мыйзам ченемдүү суроо келип чыгат: сапат—бул касиет, ал эми касиет—бул сапат болгон соң (же мамиле), анда бул терминдер бир эле түшүнүктү билдирүү үчүн ар түрдүү сөздөр болуп саналбайбы?

Бир катар эгедерлер бул суроого терс жооп негиздөө менен түзүлгөн логикалык кыйынчылыктан чыгууну касиеттерди маанилүү жана маанисиз же негизги жана негизсиз деп бөлүүдөн көрүшөт. Ар бир

айрым ыңгайда касиеттердин жыйындысы ачык-айкын сапат болуп чыгат, деп жазат ушундай эгедерлердин бири, мындай шарттарда, мындай мамилелерде буюмдардан касиеттер билинет. Бирок, буюм бир мамилелерде, бир шарттарда билинген жана бөлөктөрүндө жоголуп кеткен касиеттер менен бир катарда ушундай касиеттерге ээ, бул касиеттер анда ар кандай мамилелерде, ар кандай шарттарда катышат. Бул касиеттердин жыйындысы буюмдун негизги сапатын пайда кылат. Белгилүү мамилелерде гана буюмду мүнөздөгөн негизсиз сапаттардан айырмаланган негизги сапат аны бардык мамилелерде мүнөздөйт. Ал буюмдан ажырагыс, аны менен бирге келип чыгат жана аны башка буюмга айландыруу менен акыркысынын өзгөрүү процессинде гана өзгөрөт.

Көптөгөн философтор сапат жана касиет категорияларын жакындатууга каршы чыгышат, жакындатуу чектештирет, ал эми кээде алардын окшоштугуна өтүп кетет. Акыркы убакта сапатты элементтердин жана структуралардын биримдиги катары аныктоо жайылтылууга ээ болуп бара жатат. Мисалы, ар кандай объектинин сапатын “ушул объектинин аныкталгандыгын, спецификалуулугун, бүтүндүгүн, туруктуулугун түзгөн элементтер менен структуранын ачык-айкын биримдиги катары” түшүнүү керек. Мындай мамиле жасоого каршы төмөнкүдөй каршылыктар айтылып жатат: сапатты элементтердин жана структуранын биримдиги катары түшүнүү сапат категорияларын “элемент” жана “структура” түшүнүктөрү менен алмаштыруу болуп өтөт. Адамдар сапат жөнүндө “элемент” жана “структура” түшүнүктөрүн билбеген учурда да айтышкан.

Ошентип, кеңири адабиятта бул маселе боюнча сапат категориясынын аныктамаларынын көптөгөн варианттары мазмуну боюнча бири-биринен айырмаланса да, объективдүү негизге ээ экендиги талашсыз, объективдүүлүктүн көз карашынан айтканда бул категориялардын аныктамаларынын бардык варианттары бирдей, б.а. алардын ар бири объективдүү чындыктын адамдын тышкары жана ага багынычсыз жашаган бул же тигил түрүнө же тарабына таянат. Бирок, алардын спецификасы жөнүндө маселе келип чыккан учурда ар түрдүү мамилелер ар кандай даражада таанып-билүүнүн заттары катары сапатты анализдөөнүн башка өңүттөрү менен чекти бөлүүгө мүмкүндүк берип, алардын окшошуусуна, логикалык кыйынчылыктарга алып келип, жалпысынан материалисттик диалектиканын категорияларынын тутумун бириктире тургандыгы билинет. “Сапат” жана “касиет” категориялары жөнүндө бүгүнкү күндө болуп жаткан түшүнүктөрдүн толугураак анализи менен И.Ф.Лукияновдун “Касиет” категориясынын мааниси” аттуу эмгегинен таанышууга болот. (м., “Мысль”, 1982). Ал “сапат” категориясынын бүгүнкү күндө колдо болгон аныктамаларынын татыктуулугун кемчиликтерин эске алуу менен ушул түшүнүккө өзүнүн

аныктамасын берет. “Сапат—бул таанып билүү затынын кандайдыр бир жагын белгилеген башка заттар менен салыштыруу процессинде анын бүтүн белгиси катары каралган философиялык категория. Биздин көз карашыбызда бул логикалык жактан бир кыйла туура аныктама. Апы биз да сактайбыз.

Буюмдардын мамилелеринен башкаларында кайталанган сапаттык аныкталгандыктар, ошондой эле ушул затка гана таандык болгондору да табылышы мүмкүн. Бир катар заттарда кайталанган сапатты биз жалпы сапат деп атайбыз, ал эми сапат ушул затка—жекеликтерге гана таандык болгон сапатты жеке сапат деп атайбызал эми сапат ушул затка - жекеликтерге таандык болгон сапатты жеке сапат деп атайбыз. Жалпы сапаттын натыйжасында бул заттар тектеш катары ушул сапатка карабастан биригип кетишет. Ушул жалпы сапатты билдирүү катары бул заттардын бир жалпы аты келип чыгат, ал жалпы түшүнүк деп аталат. Түшүнүктөр төмөнкүдөй: киши, айбанат, дарак, үй, материя д.у.с. Жекече сапаттын натыйжасында бул зат башкалардан айыр- маланат. Анткени, алар ушул айкын зат үчүн гана мүнөздүү. Заттардын, кубулуштардын көп түрдүүлүгү дүйнөдө дал ушул жекече сапаттар менен шартталган.

Философиялык ойду өнүктүрүүнүн тарыхынын бүткүл аралыгында касиет категориясы адатта сапат категориясы менен тыгыз байланышта каралат. Андан калса, көп учурда касиет тигил же бул (негизги же негизги эмес) сапат катары, ал эми сапат өз кезегинде бул же тигил (маанилүү же мааниси жок) касиет (же касиеттердин биримдиги) катары ачылат.)

Инсаният коомунун өнүгүү тарыхы көрсөткөндөй, айланадагы чындыкты практика жүзүндө өздөштүрүүнүн жүрүшүндө адам сырткы дүйнөнүн заттары башка заттар менен белгилүү мамилелерге баруу, өз ара аракеттенүү менен бул же тигил керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн зарыл болгон айрым спецификалык тараптарды жана мүнөздөмөлөрдү табуу жөндөмдүүлүгүнө ээ болушат деген корутундуга келишкен. Көп ирет кайталануу менен бул жөндөмдүүлүктөр адам тарабынан ушул заттардын касиеттери катары аныкталган. Анын үстүнө инсанияттын практика жүзүндөгү ишинин алгачкы этаптарында заттардын касиеттери заттардын башка заттар менен белгилүү байланышта болгон бул же тигил жактардын жана мүнөздөмөлөрдү табуу жөндөмдүүлүгү катары таанып-билинет.

Мисалы, дарактын (материал катары) мом менен өз ара аракеттенүү процесстеринде дарак адам тарабынан “катуу” деп аныкталган белгилүү жакты же мүнөздөмөнү табат. Дарактын темир менен өз ара аракеттенүү процесстеринде тетирисинче анын адам тарабынан “жумшак” деп белгиленген тарабы же мүнөздөмөлөрдү табуу жөндөмдүүлүгү табиятка гана эмес, коомго да таандык экендигин акырындагы менен билген.

“Касиет” категориясына байыркы грек философтору да белгилүү

түрдө көңүл бөлүшкөн. Мисалы, Аристотель бул категорияга ачык-айкын аныктама бербесе да, касиет узакка созулган жана салыштырмалуу туруктуу сапатты түшүндүрөт, ал өзгөрүүгө “зөр кыйынчылык менен” дуушар болот дел белгилеген. Башкача айтканда, касиет Аристотель тарабынан заттын ички, туруктуу, өзгөрүүгө кыйынчылык менен берилген сапаты катары түшүнүлгөн.

Гегель өзүнүн эмгектеринде касиет категориясынын чыныгы маанисин ачып бербейт, чындыктын ушул категория менен белгиленген тармагынын мазмунун көрсөтпөйт. Немис ойчулу ар кандай касиет өзүнүн аныкталгандыгынын натыйжасында башка касиеттерден айырмаланат, ошондон улам көптөгөн касиеттердин катарында турат, дал ушундай эле ар кандай буюм өзүнүн аныкталгандыгынын натыйжасында башка буюмдардан айырмаланат, ошондон улам көптөгөн буюмдардын катарында турат деп белгилеген.

К.Маркстын буюмдардын касиеттери алардын мамилелеринен келип чыкпастан, ушундай мамилелерден гана табылат деген жобосу белгилүү (чыг., 23-т., 67-б). Бул жобо орчундуу методологиялык мааниге ээ, анткени аны эсепке албай туруп, касиет категориясын туура түшүнүүгө жарабайт.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот: Касиет—ичинен таандык болгон объективдүү чындыкты белгилөө үчүн өз ара байланыш жана өз ара аракеттенүү процесстеринде бул же тигил тараптарды табууга жөндөмдүү философиялык категория”.

Касиеттер маанилүү (зарыл), маанисиз (кокусунан болуучу), ички, тышкы, жалпы, спецификалык, табигый, жасалма деп айырмаланат. Биз “сапат” жана “касиет” категориялары жөнүндө түшүнүккө ээ болуу менен аларды салыштыруу мүмкүндүгүнө ээ болобуз.

Сапат менен касиеттин ортосундагы жалпылык касиеттин сапаттын ролунда (сапаттык белги, маанилүү же маанисиз) чыга алгандыгында турат, б.а. сапат—өзүндө касиетти камтыган бир кыйла кеңири категория. Бул категориялардын ортосундагы айырма белгилүү шарттарда маанилүү түрдө да (мисалы, форма, түс д.у.с.) потенциалдуу түрдө да (касиеттер чыныгы мүмкүнчүлүктөр катары) жашаган заттардын ар кандай тараптарынын жана мүнөздөмөлөрүнүн сапаттын ролунда чыга ала тургандыгында жатат. Касиет—объективдүү чындыктын спецификалуу бир тармагын—өз ара байланыш жана өз ара аракеттенүү процесстеринде ашып бул же тигил тараптарын табууга жөндөмдүүлүгүн көрсөткөн категория. Ошондуктан, сапат жана касиет категорияларынын ортосундагы кайра өзүнүн баштагы калыбына келүү мамилелери бир жактуу эмес: ар кандай касиет сапаттык белгинин б.а. заттын сапатынын ролунда пайдаланылышы мүмкүн, бирок заттын бардык эле сапаты анын касиети боло албайт.

Биз жогоруда белгилегенибиздей, сапат—буюмдун аныкталгандыгы, ал буюмдун өзүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүгүн билдирет жана ушул буюмдун өзү менен төп келет, ал эми сан тетирисинче болот: буюмдардын бүткүл өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүнөн алагды болуу жана алар үчүн жалпы болгон кандайдыр бир касиеттин,

мисалы, салмактын же көлөмдүн мааниси боюнча гана аларды салыштыруу керек. Ошондуктан, сан буюмдун өзүнө (кубулушка, бытиеге) айырмасыз (же Гегель айткандай, көңүл кош) болгон буюмдун упундайча аныкталгандыгы катары чыгат.”...Ар кандай жашаган нерсе кандай болсо, ошондой болуу үчүн, жалпысынан накта бытиеге ээ болуу үчүн айрым чоңдукка ээ”,-деп жазган Гегель.

Ошентип, биз сөз бир түрдүү сапаттардын же касиеттердин мамилелери жөнүндө жүргөн учурда сан жөнүндө да айтабыз. Мисалы, “А” кандайдыр бир сапаттык абалды түшүндүрөт. Эгерде ал кайталанса, анда ара катыш орунга ээ болот: $A+A=2A$. Мында “2” саны бир эле “А” сапатка кайталоонун натыйжасында келип чыкты. Эгерде ар түрдүү сапаттар байланышка кирсе, айталы “А” жана “В”, анда эки саны далил чыкпайт, ара катыш гана орунга ээ болот: $A+B$. Ошентип, “2” саны “А” жана “А” сапаты менен мүнөздөлбөстөн, алардын байланышын чагылдырат.

Сан, чоңдук, фигура, д.у.с. түшүнүктөр сан категориясынын тарабынын же кырдаалынын маңызы болуп саналат. Сан объектинин сандык аныкталгандыгын өздөштүрүүнүн ой менен элестетилген формасы дегендик.

Математикалык аракеттер бир түрдүү чоңдуктар байланышка кирген учурда гана орунга ээ болот. Математикалык операцияларды жүргүзүү үчүн ар түрдүү чоңдуктардын үстүнөн өлчөөнүн ар түрдүү бирдиктерин бир түрдүү бирдиктерге айландырган пропорционалдуулуктун коэффициенттери колдонулат, б.а. аларды өлчөө бирдигинин бир тутумуна келтирет. Мисалы, физикада өлчөө бирдигинин СИ жана СГС сыяктуу тутумдары белгилүү.

“Сапат” жана “сан” категориялары өз ара байланышкан ченемдин жана өнүгүүнүн ар кандай процессинин эки мүнөздөөчү тараптары өңдүү чыгышат. “Кыймылдын формасын өзгөртүү дайыма процесс деп аталат,-деп жазган Ф.Энгельс—кеминде эки телонун ортосунда болуп өтөт, алардын бирөө кандайдыр бир сапаттын кыймылынын (механикалык кыймыл, электр кубаты, химиялык бузулуу) белгилүү санын жоготот. Демек, сан жана сапат мында бири- бирине өз ара жана эки жактуу дал келет.” (чыг., 2-басылышы, 20-т., 365-б).

Эми өнүгүүнүн кандай формада өтөөрүн карап көрөлү. Мында белгилүү мыйзам ченем табылат, анын аракетин биз өзүбүздөй өтө жакшы байкай алабыз. Биз балдардан чоң кишилерге айланабыз. Биринчиден, биздин өнүгүүбүз билинбей, акырын жана бир калыпта өтөт.

Дал ошондуктан көптөгөн ата-энелер өздөрүнүн жетилип калган уулдарына жана кыздарына жаш балдар катары мамиле жасапат. Алар маанилүү өтүүнү—балалыктап уландыкка өтүүнү байкашкан жок. Ар бир киши өзүнүн жашоосунун жүрүшүндө жасаган бул өнүгүү эки көрүнүшү бар бирдиктүү процессти түшүндүрөт (“процесс” сөзү латын тилинен келип чыккан жана абалдардын ырааттуу алмашуусун, өнүгүүнү, дагы тагыраак айтканда алга жылууну билдирет). Анын бир көрүнүшү тынымсыз жүргөн өзгөрүүлөрдөн турат, бул өзгөрүүлөр өтө жайбаракат өтөт, ошондон улам араңдан зорго байкалат. Бул өзгөрүүлөр сырткы параметрлерге гана тийиштүү: адамдар чоң болуп калышат, алардын кебетелери жана денелери калыптанат, алар окушат, билимдерге ээ болушат д.у.с.

Өнүгүүнүн башка көрүнүшү (түрү) эч качан тышкы деп саналбаган, тетирисинче терең таасир тийгизген жана кишинин мурдагы бүткүл маңызын ичинен өзгөртүүгө дуушар кылган өзгөрүүлөрдөн турат. Биринчилери менен салыштырганда алар өтө тез болуп өтөт. Ошондуктан, өнүгүүнүн бирдиктүү процессинин ушул түрүн тыкан байкоодо ушуга окшогон өзгөрүүлөр болуп өткөн кырдаал жеңил кабыл алынат жана такталат. Турмуштун жаңы мезгилинин башталышы ушундай. Мисалы, уландыктын башталышы ушундай.

Ошентип, биз өнүгүүнүн бирдиктүү процессинин эки түрү (көрүнүшү) бири-бирин алмаштыргандыгын, алардын ар бири бул үчүн башкасы зарыл болгон өбөлгөлөрдү түзгөн учурда келгендигин көрөбүз.

Жалпысынан өнүгүү процесси анын ушул эки түрүнүн бирден же башкасынан эмес, алардын биримдигинен турат. Жаңысы эскисинин кучагынан келип чыгат.

Биз өнүгүүнүн бирдиктүү процессинин эки түрүн инсандык коомун өнүктүрүүдөн да табабыз. Өнүгүүнүн жай баракат, кээде ал тургай таанып-билинген, “кайра куруучулук” формасы көп учурда он жылдыктарга жана кылымдарга созулат, эски коомдук түзүлүштөн жаңысына күтүүсүздөн секирик, түп тамырынан терең төңкөрүш жасоо, эски сапаттын жаңысына өтүшү менен алмаштырылганча ушундай боло берет. Өнүгүү процессинин биринчи түрү сандык, ал эми экинчиси сапаттык өзгөрүүлөрдү түшүндүрөт. Сандык өзгөрүүлөр маркстык философияда өнүгүүнүн эволюциялык тарабы, ал эми сапаттык өзгөрүүлөр анын төңкөрүштүк тарабы деп аталат. Мында эволюциялык тарап (латын сөзү, өнүгүүнү жайытууну билдирет) биринин артынан бири жайбаракат, акырындык менен келген өзгөрүүлөрдүн процессин, ал эми төңкөрүштүк тарап күтүлбөгөн, секирик өңдүү процессти түшүндүрөт. Эволюциялык жана төңкөрүштүк тараптар ар кандай орун алууда жана жоголууда катышат, биз аларды эскини, күнү бүткөндү жеңүүнүн жана жаңынын, өсүүчүнүн жаралышынын керектүү белгилери

катары табабыз. Өнүгүү процессинде алар ажырагыс биримдикти жаратат. Өнүгүүнүн эволюциялык, төңкөрүштүк тарабы өзүнчө баалуу болуп саналбайт. Муну тушунуу дүйнөдө орнотуу жана жоголуу процессин таанып-билүү үчүн өтө маанилүү.

Опентип, өнүгүү процесси эки негизги формада: буюмдардын сандык жана сапаттык жактан өзгөрүү түрүндө жүзөгө ашырылат. Ал үзгүлтүксүздүктүн (сандык өзгөрүү) жана үзгүлтүктүн (сапаттык өзгөрүү) биримдиги түшүндүрөт. Үзгүлтүксүздүктүн үзгүлтүгү секирикти, б.а. эскиден жаңы сапатка өтүүнү белгилейт. Өз кезегинде жаңы сапат андан аркы сандык өзгөрүүлөр үчүн, акырындык менен өзгөрүүнүн жана өнүгүүнүн жаңы белгилүү этабы үчүн шарттарды түзөт, ал акырында кайрадан үзгүлтүктөнүп, кезектеги секирик болуп өтүп, жаңы сапат пайда болот.

Секирик жөңүндө бир сапаттан башка сапатка өтүүнүн жалпы формасы катары айтуу менен өзүнүн мүнөзү боконча секириктер ар түрдүү боло тургандыгын эсте тутуу керек. Секириктиң спецификасы өнүгүүчү заттын же кубулуштун өзгөчөлүктөрү, ошондой эле анын болушунун жана өнүгүшүнүн шарттары менен аныкталат. Акыркыларын өзгөртүп койгондо эле секириктиң формасы, аны жүзөгө ашыруунун ыкмалары жана жолдору кескин түрдө өзгөрөт. Мисалы, жарылуу жана жайбаракат буулануу—бул ушул формалардын бир кыйла кескин түрдө көрүнгөн четки формалары. Энгельс механикада согуу менен ышкoonу салыштырган: согуу—бул ышкoo, ал убакыттын бир учурунда бир жерге топтолгон, ал эми ышкoo—бул мейкиндикте жана убакытта чоюлган кичинескей согуулардын көптүгү. Опентип, баарыдан мурда өнүгүүчү заттын жана кубулуштун жашашынын спецификасы жана шарттары секириктиң табиятын, формасын аныктайт.

Табиятта жана коомдо орду бар секириктердин көптөгөн түрүнүн ичинен эки негизги түрдү бөлүүгө болот: 1) жүрүшүндө бир сапаттын экинчи сапатка айланышы тез жана кескин түрдө болуп өткөн секириктер; 2) заттар жана кубулуштар дароо жана бүтүндөй өзгөрбөстөн, сапаттык жана сандык өзгөрүүлөрдүн акырындык менен топтолуу жолу аркылуу өзүнүн айрым тараптарын өзгөрткөн учурдагы акырындык менен сапаттык өтүүнүн формасын түшүндүргөн секириктер. Секириктердин экинчи формасына байланыштуу Ф.Энгельс “Дюрингте каршы” эмгегинде төмөнкүчө жазган: “Бүтүндөй акырындуулукта кыймылдын бир формасынан экинчисине өтүү дайым секирик, чечүүчү бурулуш болуп калат.” (Чыг., 2-басылышы, 20-т., 66-б)

Өтүүлөр, жөнөкөй бөлүкчөлөрдүн, химиялык элементтердин сапаттык айланышы, атомдук энергиянын атомдук жарылуу түрүндө бошотулушу, д.у.с. секириктердин биринчи түрүнүн мисалы болуп кызмат кылат. Байыркы орус тилин азыркы учурдагы орус, украин жана белорус

тилдерине айландыруу секириктердин экинчи түрүнүн мисалы болуп саналат.

Секириктер масштабдар боюнча айырмаланат: ири, майда, залкар жана өтө кичинекей. Секириктердин катары боюнча алардын айырмасы жөнүндө айтууга болот: бир кыйла төмөн катар-азыраак терең маанисинде жана бир кыйла жогорку катар—бир кыйла терең маанисинде. Кыскасы, секириктер өзүнүн масштабы боюнча да, өзүнүн катары боюнча да, өзүнүн өтүшүнүн формасы боюнча да айырмалана алышат.

Ленин айткандай, эскини негизинен жана түп-тамырынан кыйраткан, аны этият, жайбаракат, акырындык менен жасабаган, мүмкүн болушунча аз кыйратууга умтулбаган кайра түзүүнү түшүндүрөт. Башка сөз менен айтканда революция- бул жаңыны бекемдөө үчүн жол салуу максатын жүзөгө ашыруу жана эскини түп тамырынан же чукулунан кыйратуу. Илимдеги революциялардын мисалдары: 1)птолемейдик (гео-борбордук) эски окууну түп-тамырынан талкалоо жана анын ордунда коперниктик (гелиоборбордук) окууну бекемдөө.

Революция өзүнүн мааниси боюнча инсаният тарыхынын процесс – терине—коомду жана анын рухий турмушун, анын ичинде илимдин тарыхына тиешелүү. Табиятта революциялар жок, бул социалдык түшүнүк. Ар кандай революция-секирик, бирок ар кандай секирик революция эмес. Секирик түшүнүгү революция түшүнүгүнө караганда алда канча кеңири. Революция- бул инсаният коомун өнүктүрүүдө секириктип өзгөчө тиби.

Эски сапаттын ордунда жаралган жаңы сапат өзүнүн артынан көрсөткүчтүн, мамиленин жаңы сандык касиеттерди алып барат. Мисалы, акырындык менен кызыгуунун натыйжасында сан сапатка өтүп, суу бууга айланат, мындай учурда суунун бардык физикалык касиеттери өзгөрүүгө дуушар болот—бууда алар суюктук менен салыштырганда башкача болуп калат. Секирик менен тыгыздыктын, агуучулуктун, жабышкаактыктын маанилери кескин түрдө өзгөрөт. Алардын сандык жактан мындай өзгөрүшү сапаттык өзгөрүүдөн суюктуктан бууга өтүүдөн келип чыккан. Ошондуктан, ал сапаттын санга кайрадан өтүшү катары мүнөздөлөт. Дал ушундай эле жаңы химиялык бирикменин пайда болушу (жаңы сапаттык) физикалык жана химиялык касиеттердин маанилерин өзгөртүүгө мажбурлайт. Мына ушунун баары сандык өзгөрүүлөр гана сапаттык өзгөрүүлөргө (аларды мажбурлайт) өтпөстөн, тескерисинче сапаттык өзгөрүүлөр сандык өзгөрүүлөргө (аларды шарттайт) өтөт. Ф.Энгельс мындайча жазган: “Химияны сандык касиеттердин өзгөрүү таасиринин астында болуп өткөн телолордун сапаттык өзгөрүүлөрү жөнүндө илим деп атаоого болот.” (Чыг*, 20-т., 337-б).

Сапат менен сандын өз ара мамилелеринин маселесинде “ченем” түшүнүгүнө орчундуу маани берилет. Бул сөз байыркы грек фи-

лософторуна да белгилүү болгон. Мисалы, байыркы материалист Фалес мындай деп айткан: "Ченем-эң мыктысы", ал эми Демокрит: "Эгерде ченемден өтсөң, анда эң жагымдуу нерсе өтө жагымсыз болуп калат". "Бардык нерседе ченди сакта, - деп айткан байыркы грек акыны Гесиод, - анап өз иштеринди убагында жаса". Байыркы философ-идеалист Платон бул түшүнүккө төмөнкүдөй аныктама берген: "Чен - зыян менен кемчиликтин аралыгынын ортосу". Христиан теологу Августин (354-430) мындайча жазган: "Чен - ушул сапаттын сандык чеги: бул нерсе эмнедендир чоң жана эмнедендир кичине боло албайт".

Ар бир сапат, деп белгилеген Гегель, өзүнүн сандык чектерине ээ: бул чектерге жетишпейинче ал сакталып турат, ошондон улам бул чектердеги сандык өзгөрүүлөр сапатка карата көңүл кош катары, анын өзгөрүшүн жарата албаган катары чыгышат. Ал эми мындай сандык чекке жетишилгенде башка сапаттын жана сандын тарматына өтүү башталып, анын сапатка таштакыр көңүл кош эместиги, аны менен биримдикте боло тургандыгы табылат. Алардын мындай биримдигин Гегель чен деп атаган.

Азыркы учурда да бул түшүнүктүн көптөгөн аныктамалары бар. Мисалы "чен"-бул зона. Зонанын чектеринде сандын жана айрым маанисиз касиеттердин өзгөргөндүгүнүн натыйжасында ушул сапат түрүн өзгөртүп, ар түрдүү болуп калат. Ошону менен бирге өзүнүн маанидүү мүнөздөмөсүн сактап калат." "Сапат менен сандын органикалык биримдиги, заттар жана кубулуштар чегинде өзү менен өзү калган, өзүнүн сапатын өзгөртпөгөн чек ара чен деп аталат." "Чен сапатты жана санды бирдиктүү бүтүндүккө байлапшытырган "үчүнчү мүчө" катары чыгат, ошондой эле ал чек аранын маңызы, мында сапат өзүнүн аныкталгандыгынан көрүнөт." "Чен - сапат менен сандын ара катышы. Мында сандык өзгөрүүлөр сапаттык өзгөрүүлөргө келтирилбейт." Эми өз мезгилинде Гегель келтирген мисалды келтирип көрөлү. Суунун суюк абалы үчүн нормадуу басымды анын өлчөмү 0 градустан + 100 градуска чейинки температура болуп саналат. Бул чектердеги температуранын сандык өзгөрүшү анын сапаттык абалын өзгөрүүгө алып келбейт. Бирок, ушул чектен бул же тигил тарапка чыкканда суу дароо өзүнүн сапаттык абалын өзгөртөт. Кээде ал катуу абалга (муз), башка учурда газ (буу) өндүү абалга өтөт. Ченди бузуу заттардын жана кубулуштардын сапаттык өзгөрүшүн түшүндүрөт.

Ошентип, сапаттык жана сандык өзгөрүүлөрдүн өз ара өтүү мыйзамынын мазмуну заттарда дайыма боло турган, бирок алардын негизги белгилерин убактылуу гана өзгөртпөгөн, акырындык менен жүргөн сандык өзгөрүүлөр ченде чекке жеткенде сапаттык өзгөрүүлөргө алып келгендигинде турат. Мына ушуга байланыштуу Гегель төмөнкүчө белгилеген: "күнөөсүз өчкөнгөн сандык өзгөрүү митайымдыкты

түшүндүрөт, митайымдыктын ары жагынан сапаттык өзгөрүү байкалат.”

Бул мыйзам өтө жашы, философиялык мүнөздү алып жүрөт жана дүйнөгө көз караш милдетин аткарып, дүйнөнү өзүндө “жөнөкөй”

бөлүкчөлөрдү, атомдорду, молекулаларды, кристаллдарды, тоо тектерин, планеталарды, планеталар тутумун, галактикаларды, метагалактикаларды камтыган татаал, көп сапаттуу катары түшүнүүгө багыт берет. Алардын баары бири-биринен жөн гана көлөмү, массасы жана башка сандык мүнөздөмөлөрү менен айырмаланбастан, ар кыл сапаттагы жаралууларды, бытенин спецификалык, көп кырдуу түрлөрүн түшүндүрөт.

В) ТАЛУУНУ ТАЛУУ МЫЙЗАМЫ

Материалисттик диалектиканын теориясында жана философияны окутуунун практикасында талууну талуу жөнүндөгү мыйзам өзгөчө мааниге ээ.

Бизге белгилүү болгондой, көп мезгилге чейин талууну талуу мыйзамы атайын мыйзам катары каралып келген эмес. 50-жылдары бул мыйзамды марксизмге туура келбеген “эски” “гегелиндык” мыйзам деп эсептепкен. Кийинки жылдарда бул мыйзамга болгон кызыгуу өөрчүп, бир канча макалалар жана китептер жарык көрдү. Бирок, бул тема жөнүндө философтордун арасында бирдиктүү ой жок. Ошондуктан талууну талуу проблемасы боюнча философтор жүргүзгөн изилдөөлөргө толугураак маалымат берүүнү туура деп эсептедик.

Талууну талуу мыйзамынын мазмунун түшүнүүдө талуу категориясы алгачкы түшүнүк болуп эсептелет. Диалектикада талуу деп эмнени түшүнөбүз? Талууну изилдөөдө негизги түшүнүк каршылык болуп эсептелет. Себеби, каршылыктын өөрчүшү талууну ишке ашырууга алып келет. Бирок, ички каршылыктын болушун талуу процессинин ишке ашкандыгы деп түшүнүүгө жарабайт. Ю.А.Харин

белгилегендей, “Каршылыкта карама-каршы жактардын өз ара танышып талуудан айырмалай билүү зарыл”. Эгерде ички каршылык өнүгүп жаткан системанын бардык мезгилине туура келсе, ал эми талуу процесси системанын өнүгүшүнүн акыркы баскычына туура келет. Башкача айтканда талуу деп ички каршылыктын негизинде кубулуштун башка сапатка өтүү процессин түшүнөбүз.

“Талуу” менен “секирик” категориялары өз ара кандай катышат? Аларды эки жактуу айырмалай билүү зарыл: 1)секирик менен талуу каршылыктын өнүгүшүндө убакыт аралыгы боюнча; 2) каршылыктын өнүгүү процессинде кайсы мезгил бул түшүнүктөрдө чагылышы боюнча айырмаланат.

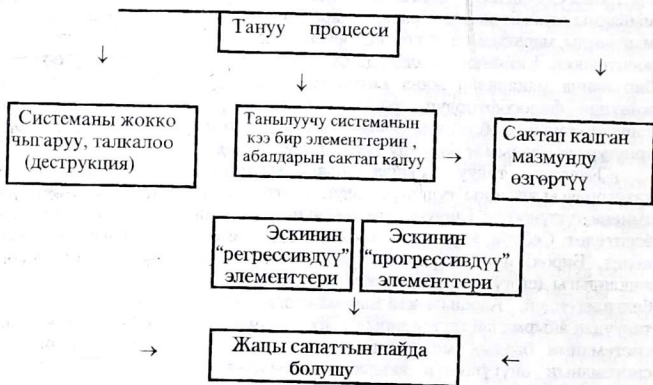
Адабияттарда каршылыктын өнүгүү процессинин төмөндөгүдөй баскычтары бөлүнүп көрсөтүлөт: 1) карама-каршы жактардын алгачкы теңдештиги; 2)биримдиктин карама-каршы жактарга бөлүнүшү; 3)каршылыктын чечилишин. Мына ушул каршылыктын өнүгүшүнүн

кайсы учурларында секирик менен тануу ишке ашат ?

“Секирик” түшүнүгүндө өнүгүү процессинин төмөндөгү өзгөчөлүктөрү тиешелүү: 1)сандык өзгөрүүлөрдүн сапаттык өзгөрүүгө алыш келиши; 2)өнүгүп жаткан системанын чепеминин бузулушу; 3)сапаттык өзгөрүүнүн болушу; 4)системанын өнүгүшүнүн үзгүлтүккө учурашы.

Ал эми “тануу” категориясы төмөндөгү учурларды өз ичине камтыйт: 1) өнүгүп жаткан системаны жокко чыгаруу, талкалоо; 2)танылып жаткан системанын кээ бир элементтерин сактап калуу; 3)сактап калган мазмунду өзгөртүү жана анын негизинде жаңы сапаттын пайда болушу.

Жогоруда берилген мүнөздөмө боюнча диалектикалык тануунун структурасын төмөндөгүдөй түрдө берүүгө болот.

Философиялык адабияттарда диалектикалык тануунун ар кандай типтерин бөлүп көрсөтүшөт. Өз убагында В.И.Ленин “курулай* “бекер” тануу жөнүндө айткан. Диалектикалык материализмдин принциптери танууну : 1)объективдүү процесс; 2) бул процесси субъектинин белгилүү түшүңүүсүңңң тиби; 3) субъектинин практикалык же таанып-билүүсүнүн аракетин катары карайт.

Тануунун бардыгы диалектикалык болуп эсептелет. Диалектикалык эмес тануу болбойт. Объективдүү тануу процессин субъект тарабынан түшүнүү диалектикалык же метафизикалык болушу мүмкүн.

Танууну метафизикалык түшүнүү төмөнкүчө болот: 1) танууну бытие чөйрөсүнөн чыгарып таштоо; 2) тануунун ар кандай типтерин эске албоо же танууну жөнөкөй эле жокко чыгаруу, талкалоо менен теңдеш кароо; 3) өнүгүү процессинде өтүүчүлүктү абсолютташтыруу. Азыркы философиялык адабияттарда диалектикалык тануунун төмөндөгүдөй типтерин бөлүп көрсөтүшөт: жокко чыгаруу, альп таштоо жана трансформация.

Деструкция—тануунун бул учурунда эскинин “жакшы жактарын сактап калуу” жок эсебинде. “Деструкция”—кыргызча жокко чыгаруу, талкалоо, бузуу, ж.б. дегендикти түшүндүрөт. Трансформация—бул табылган нерсенин кубулуштун негизин сактап калуучу тануунун бир түрү.

Альп таштоо(снятие)—эскини тануу менен бирге анын жакшы жактарын сактап калуу. “Альп таштоо”термини диалектикалык тануунун мазмунун жакшы ачып көрсөтөт. Альп таштоо (немец сөзү Aufheben) үч мааниге ээ: 1) жокко чыгаруу; 2) сактап калуу жана 3) көтөрүү. Бул маанилерден көрүнүл тургандай, диалектикалык тануу, биринчиден, эскини жокко чыгарат; экинчиден, табылган кубулуштун жакшы жактарын сактап калат; үчүнчүдөн, бул мазмунду жаңы жогорку деңгээлге көтөрөт. Ошентип, тануу - ички каршылыктардын өнүгүшүнүн негизинде кубулуштардын, предметтердин башка сапатка өтүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгүн көрсөтүүчү категория.

Танууну тануу боюнча философиялык адабияттарда ар кандай көз караштар бар. Мисалы, М. В. Воробьев “Танууну тануу мыйзамы жаратылышта, коомдо жана ойлоодо жөнөкөйдөн татаалга, төмөндөн жогору багытталган кыймыл өңдүү” деп түшүндүрөт. Кээ бир авторлор танууну тануу мыйзамынын чечүүчү жагы катары алга умтулуучулук, кайталоочулук учурларын бөлүп көрсөтүшөт.

Көпчүлүк авторлор танууну тануу мыйзамын өнүгүүнүн спирал формасы менен теңдеш карашат. Чындыгында танууну тануу мыйзамынын маңызы диалектиканын төмөндөгү элементтеринин биримдигинин негизинде ачык көрсөтүлөт: альп таштоо, трансформация, деструкция, алга умтулуучулук, төмөнкү деңгээлдин кээ бир касиеттери кайталанып көрүнүшү, өтүүчүлүк, триада, ж.б.

Бул мыйзамды кароодо триада маселеси негизги орунду ээлейт. Философиянын тарыхында триада маселесине көп көңүл бурушкан. Триадага өзгөчө көңүлдү көбүрөөк бурган Гегель болгон (тезис-антитезис - синтезис). Гегель боюнча түшүнүктүн өнүгүшү тануу жана танууну тануу аркылуу жүрөт. Бул абсолюттук идеянын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүү процесси.

Материалисттик диалектикада триаданы дүйнөдө болуп туруучу чындыгы факт катары карайт. Ф. Энгельстин жаратылыштан жана

өнүгүүдө гегелдик схема: тануу танууну тануу жаратылышта көп учурайт деп белгиленген.

Биздин адабияттарда триаданы танууну тануу мыйзамы менен болгон байланышы жөнүндө ар кандай ой жүгүтүүлөр бар: 1) триада танууну тануу мыйзамынын аракетинин формасы; 2) “ триада тануунун бир формасы”; 3) “тануунун тануу” мыйзамын триадага кайрылбай эле мүнөздөсө болот.

“Үчтүк” кубулуштун сандык жагын көрсөтөт. Танууну тануунун мазмунун мүнөздөөдө “үч” деген “сан” сырттан киргизилгендей болуп көрүнөт. Чындыгында өнүгүү процессинде үч деген санга негиздеп санаса болот. Ошондой эле башкача караса да болот. Триаданы издөөдө өнүгүүнүн үч баскычын өз алдынча кароо көпчүлүк убакта чыпыгы процессти одоно схемалаштырууга алып барат.

Триада диалектиканын сырткы жагы катары, каршылыктын өнүгүшүнүн формасы деп кароо туура болуп эсептелет. Себеби, Гегелдин диалектикасында “каршылык бул биринчи тануу, ал эми каршылыктын чечилиши (тануу) экинчи тануу”. Бул жерде үч учур ачык көрүнөт: теңдештик (карма- каршы жактардын биримдиги); каршылык; каршылыктын чечилиши (танууну тануу).

Азыркы мезгилдеги адабияттарда өнүгүүнүн триада формасынын аракети физика, химия, биология, социология илимдеринде изилденип жатат. Бул лекцияда биз физика илиминин мисалында танууну тануунун илимий таанып-билүүнүн өнүгүшүндөгү өзгөчөлүгүн карайбыз.

Бизге белгилүү болгондой, физиканын тарыхынын узак мезгили дүйнөнүн механикалык сүрөттөлүшүнүн түзүлүшү менен аяктайт. Дүйнөнүн механикалык сүрөттөлүшүнүн негизин Ньютондун механикасы түзгөн. Физиканын тарыхында кийинки сапаттык жаңы мезгил - бул классикалык электродинамика. Электродинамиканын өнүгүшү бири-бири менен өтүүчүлүк байланышта болгон бир канча этаптарды басып өтөт. Электродинамиканын өнүгүшүнүн биринчи этабы Кулондук электростатикасы болуп эсептелет. Бул мезгилде физикалык ойлоо классикалык механиканын теориялык принциптерине негизделген. Экинчи этап—Фарадейдик-Максвелдик. Бул этапта теориялык корутундоолор жаңы физикалык принциптердин (энергиянын сакталуу жана айлануу принциби жана жакындан аракет этүү принциби) негизинде түзүлөт. Үчүнчү этап—бул Лоренцтин теориясы. Бул этапта жаратылыштын электромагниттик кубулушунун эфирдик-атомдук көз караштарын синтездөө болот.

Эгерде Кулондун электродинамиканы— T_t , Фарадейдик—Максвелдик электродинамиканы— T_g , Лоренцтин электрондук теориясын— T_3 деп белгилесек анда таанып-билүүнүн жалпы схемасы төмөндөгү көрүнүштө болот: $T_1 - T_2 - T_3$

төмөндөгү көрүнүштө болот: $T_1 - T_2 - T_3$

Мында T_g (көз караштар, идеялар, концепциялар) T_1 теориясын танат. Ал эми T_3 теориясы T_g теориясын танат, ошону менен бирге T_1 теориясындагы кээ бир идеяларды сактап калат.

Ошентип, Кулондук электродинамика ички каршылыктардын негизинде Фарадейдик электродинамика тарабынан табылат. Таанып билүүнүн кийинки өнүгүшүндө Фарадейдик электродинамика жаңы тажрыйбалык фактыларды түшүндүрүүдө тарыхый жактан чектелген болгондуктан, аны Лоренцтин теориясы танат. Мында электрондук теория танууну тануу этабы болуп эсептелет, башкача айтканда Лоренцтин электрондук теориясында Кулондук жана Фарадейдик электродинамиканын теориялык көз караштары бириктирилип, синтездөө этабы ишке ашат ($T^* - T_g - T_3$).

Жогоруда келгирилген мисал—таанып-билүү теориясынын өнүгүшүнүн триада формасы. Өнүгүүнүн триада формасын башка илимдерден да байкаса болот.

КОРУТУНДУ ОРДУНА

Ф.Энгельс жана В.И.Ленин тарабынан диалектиканын мыйзамдарын баяндоодогу ар түрдүү ыраатуулукту белгилеп кетебиз. “Табият диалектикасында” төмөнкүдөй эреже кабыл алынган: 1) сандан сапатка өтүү жана өзгөрүү мыйзамы; 2) карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы; 3) танууну тануу мыйзамы. “Дюрингте каршыда” экинчи мыйзам (каршылык диалектикасы) биринчи орунга жылдырылган жана сан менен сапат диалектикасынын алдына коюлган.

“Философия дептерлеринде” В.И. Ленин да карама-каршылыктар биримдигин (каршылык) диалектиканын чордону катары биринчи орунга коет. Бирок, “Карл Маркс” аттуу макаласында ал биринчи орунга танууну тануу мыйзамын, андан кийинки орунга сандын сапатка айлануу мыйзамын, андан соң карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамын коет.

Биздин көз карашыбызча бул диалектиканын негизги мыйзамдарын баяндоонун ырааттуулугу өзгөчө мааниге ээ эмес экендигин жана алардын ортосундагы өз ара байланыштар жөнүндө суроого жоопту башка жагдайдан издөө керектигин билдирет.

Диалектиканын мыйзамдары өнүгүүнү ар түрдүү тараптан мүнөздөйт: карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы—өнүгүүнүн башкы булагы, кан тамгыры; сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрдүн өз ара өтүү мыйзамы - жаңы сапаттардын келип чыгуу механизми; танууну тануу мыйзамы—багыттуу өзгөрүүлөрдүн формасы. Мыйзамдар төмөнкүдөй суроолорго жооп кайтарат: биринчиси—өнүгүү

эмне үчүн болот? экинчиси—өнүгүү кандай болуп өтөт? үчүнчүсү—алгалаган өнүгүүнүн формасы кандай? Эгерде биз “эмне үчүн?” деген суроого жооп кайтаруу менен образдуу айтсак, анда өнүгүүнүн “кыймылдоочу себебин”, ал эми “кандай?” деген суроого анын “механизмин”, алынган натыйжа жөнүндө суроого жооп берүү менен өнүгүүнүн жүрүшүндө басып өтүлгөн “траекторияны” билдиребиз. Диалектиканын бардык үч мыйзамынын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында диалектикалык байланыштардын жана өтүүлөрдүн тутуму келип чыгат, анын ар бириндеги элемент өз аракеттенүүсү менен бүткүл чындыктын жыйындысын камтып, өзүнүн бөтөнчө милдетин аткарат.

Карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүшүнүн мыйзамы өзүнүн аныктоочу таасирин өнүгүүнүн ар бир пунктуна табат, анын көрүнүшү заттардын жашоосунун жана өнүгүүсүнүн ар кандай масштабында жана ар кандай стадиясында бар. Ошондуктан, академик Б.М.Кедров бул мыйзамды дифференциалдуу деп атаган. Сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрдүн өз ара өтүү мыйзамы өнүгүүнүн ар бир жаңы этабына өтүүдөн , б.а. заттын жашагынын ар бир айрым алынган стадиясынан эмес, а жок дегенде эки стадиянын өз ара катышынан ачыгыраак табат. Жөнөкөй айтканда бул мыйзамды ачуу үчүн жолдун жана убакыттын акыркы бөлүгү зарыл, анын ичинде жабык сандык өзгөрүүлөр топтоло жана жыйынтыктала алышат, бул өзгөрүүлөр белгилүү баскычта жыйынтыкталуу менен өздөрүн сапаттын белгилүү түрдөгү өзгөрүшү катары көрсөтүшү үчүн бөлүп өтөт. Ошондуктан, бул мыйзамды академик Б.М.Кедров жарым дифференциалдык, жарым интегралдык деп атайт. Танууну тануу мыйзамы кеминде өнүгүүнүн үч этабынын өз ара аракеттенүү процессинде гана билинет. Ошондон улам бул мыйзамды академик Б.М.Кедров интегралдык деп атаган.

Бул мыйзамдар спецификалуулукка жана бири-бирине кездешипгендикке ээ болуу менен опол эле учурда өз ара байланышат жана бири-бирине кирип, толук биригип кеткенге чейин барышат. Алардын биримдиги көп кырдуу жана көп деңгээлдүү. Мунун негизи— өнүгүүдөгү бири-бирин өз ара толуктоо. Диалектика мыйзамдарынын жалпы топторунун бири секирик, б.а. өнүгүүчү тутумдун (тутум асты) сапаттык жактан кайра жаралуу учуру же стадиясы болуп саналат. Секирик сандын сапатка өтүү мыйзамынын чордону болуу менен танууну тануу мыйзамы үчүн алып таштоо, карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы үчүн каршылыкты чечүүчү болуп чыгат (секириктер жаңжалдын этабында же дисгармония абалында гана бөлүп өтпөстөн, тутумдун гармоникалык өнүгүү процессинде да болуп өтөт), ал эми акыркысы каршылык толук өлчөмгө жеткен өзгөчөлүктө болуп өтөт.

Өнүгүү мыйзамдарынын комплексинде карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы борбордук болуп саналат. Бул

таасиришин өнүгүү процессине жана өнүгүүнүн башка мыйзамдарына тийгендигинен улам аныктоочу болуп саналат. Дал ушунун иштешпи тескерисинче кылбастан, сандын сапатка өтүшүнө алып келет. Дал ушул ички, олуттуу каршылыктар заттын өнүгүшүнүн жалпы мыйзамын, жалпы тенденциясын аныктайт.

“Өз мезгилинде, деп далилдеген В.И.Ленин, —диалектика заттардын өз маанисинен каршылыктарды үйрөнүү дегендик...” (ПСС. 29-т., 227-б). “Кыскача диалектиканы карама-каршылыктардын биримдиги жөнүндө окуу катары аныктоо керек. Муну менен диалектиканын чордону камтылат...” (ПСС. 23-т., 203-б). Карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы диалектиканын бардык мыйзамдарынын тутумунда интеграциялоочу негиз болуп чыгат.

Диалектиканын мыйзамдары дароо бир эле мезгилде жана бир эле орунда аракеттенет. Мыйзамдардын аракеттенүүсүндө кезектешүү жок. Ошондуктан, мыйзамдардын ар бирин айрым билүү—иштин жарымы. Анткени, мындан тышкары алардын өз ара байланышта кандай аракеттенгендиктерин билүү керек. Ф.Энгельс: “бул мыйзамдардын өз ара ички байланышы жөнүндө” айткан. (Чыг., 2*-т., 385-б). Ал диалектиканын негизги деп наам алган мыйзамдарынын өз ара байланышы жөнүндө гана айтпастан, андан ары жүрүп, диалектиканын жуп категориялар деп аталган негизги мыйзамдарынын органикалык байланышын далилдейт. Бул өтө олуттуу маселе. Мында сөз биздин адабиятыбызда бүтүндөй он жылдыктар бою маңыз жана кубулуштар, мазмун жана форма, мүмкүндүк жана чындык жана башка категориялар мыйзамдарга карама-каршы жуп категориялар катары каралып келгендиги жөнүндө жүрүп жатат. Бирок, негизги мыйзамдарды жуп категориялар—биримдик жана карама-каршылык, сапат жана сан, ырастоо жана тануу түрүндө элестетип, аларды ошол эле багытта баяндоого болор эле. Ал эми чындыгында жуп категориялар—жөн гана категориялар эмес, а диалектикалык мыйзамдар. Акыркысына тийиштүүсү—ар бир мыйзам жалпысынан категориялар аркылуу айтылат. Бизде жөн гана категориялар деп аталган нерселерди Энгельс диалектиканын мыйзамдарынан ажыратып салбастан, алар менен органикалык байланышта карайт. В.И.Ленин өзүнүн диалектиканын 16 атактуу элементтеринде (“Философия дептерлери”) диалектиканын мыйзамдарынын бардык белгилеринин, анын ичинде жуп категориялардын ички өз ара көз карандылыгын да көрсөтөт.

Карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын танууну тануу мыйзамы менен өз ара байланышын өзгөчө бөлүп белгилөө керек. Маселен, танууну тануу мыйзамынын жалпылыгы карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын жалпылыгынын зарыл натыйжасы боуп саналат. Танууну тануу мыйзамы карама-каршылыктар биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамынын баш-

калардан айырмаланган улантылышы жана толукталышы катары чыгат. Танууну тануу мыйзамынын мааниси, баарыдан мурда, каршылык аркылуу өнүгүү мыйзамы болгондугунда жатат.

Тануу категориясы карама-каршылыктар жана биримдик мыйзамы менен тыгыз байланышкан, ал тургай анын мазмунуна кирет. Себеби, биримдикти карама-каршылыктарга ажыратып салуу алардын ортосунда бири-бирин тануу мамилеси бар дегендикти түшүндүрөт. Ушул өз ара тануунун жүрүшүндө карама-каршылыктардын өздөрү жана алардын бүтүндүктүн чегиндеги өз ара катыштары өзгөрүлөт. Бүтүндүктүн ушул сандык өзгөрүүлөрү карама-каршылыктардын өз ара тануусу башкасынын—карама-каршылыктар биримдигинин жаңысынын пайда болушуна алып келген учурда сапаттык өзгөрүүлөргө өтүп кетет. Эски биримдикти тануу жана аны өнүгүүнүн кырдаалы катары жаңысы менен алмаштыруу эски биримдиктеги карама-каршылыктарды тануу процессинин бир бөлүгү катары дегендикке жатат. Эскини жаңысы менен алмаштыруу процесси катары өнүгүү процессиндеги өтүүчүлүк ушуну менен шартталган.

АДАБИЯТТАР

- Алексеев Л.В. Диалектический материализм (Общие теоретические принципы); Учеб. пособие.- М., Высшая школа, 1987 г.
- Аристотель Сочинение в 4-томах. М., 1978 г.
- Бородкин В.В. Проблемы отрицания и развития.- М., 1991г.
- Гегель Г.Ф.Ф. Наука логики. М., 1970г.
- Гегель Г.Ф.Ф. Энциклопедия философских наук. М., 1974г.
- Герц Г. Марксистская философия и естествознание. -: Прогресс, 1982г.
- Джумагулов С. Философия и формирование нового человека. Фрунзе Кыргызстан, 1985 г.
- Диалектика отрицания отрицания.- М.: Высшая школа, 1975г
- Зеленков А.И. Принципы отрицания в философии и науке. Минск 1981г.
- История марксистской диалектики. Под.ред. Розенталя.-М.: Мысль 1971г.
- История диалектики XIV-XVIII вв.-М.: Мысль 1974г.
- Копин П.В. Об объективных основах философского метода и его отношения к методам специальных наук (Философские науки 1967, № 6)
- Кедров Б.М. Беседы о диалектике; Шестидневные философские диалоги во время путешествия. 2-е изд. М.: Молодая гвардия. 1989г.
- Ленин В.И. Философские тетради. Полн. собр. соч., т.29
- Ленин В.И. Карл Маркс. Полн. собр. соч., т.26
- Лукьянов А.Г. От натруфилософии к сознательному естествознанию. Киев. 1981г.
- Лукьянов А.Г. Сущность категории "Свойство". -М.: Мысль 1982г.
- Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие. Маркс.К., Энгельс Ф. в соч 2-е изд., т.13
- Огурцов П.А. XIXвек.-М.:1978 г.
- Семинарское заятие по философии: Учебник метод. пособия. А.П.Горючев, Ю.М.Лопанцев, В.А.Майдер и др. Под редак. К.М.Никонова. - М.: Высшая школа, 1991 г.
- Развитие Ф.Энгельсом проблем философии и современность. Под. редак. А.А.Бутакова. Учеб. пособие - М.: Высшая школа, 1975 г.
- Введение в философию. Учебник для вузов. в 2 ч., Под общ. ред.

И.Т.Фролова.-М.: Политиздат, -1989 г.

Философский энциклопедический словарь. Гл. редакция : П. Ильичев, П.П.Федосеев, С.М.Ковалев,В.Г. Панов.-М.: Политиздат,1963 г.

Соколов В.В. Метафизический этап в истории диалектики и Готфрид Вильгельм Лейбниц - Вопросы философии 1981, № 12.

Харин Ю.А. Диалектика социального отрицания Минск,1972г.

Штайгервальд Р. Введение в марксистскую философию. М.: Политиздат. 1982 г.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Диалектика природы. Маркс К.,Энгельс Ф. Соч.2-е изд.т.20

Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд. т.21

МАЗМУНУ

1. Киришүү.....	3
2. Диалектиканын жана анын альтернативаларынын жалпы мүнөздөмөсү	3 ✓
3. Диалектиканын мыйзамдары	16
а) Карама-каршылыктын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы	17
б) Сандан сапатка өтүүнүн жана өзгөртүүнүн мыйзамы ...	29
в) Танууну тануу мыйзамы	40
5. Корутунду ордуна	48
6. Мазмуну.....	49

БИБЛИОТЕКА

Омского государственного
педагогического университета

ИЗДАНИЕ

25-00

753484